

РОЗВІДКИ

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У зв'язку з розвитком продуктивних сил у Російській імперії, коли і в сільське господарство починали проникати наукові основи, зростає потреба у поширенні освіти серед населення. Ще Олександр I ввів обов'язкове навчання для дворян, що обіймали державні посади. Певного рівня освіти також потребували і селянські верстви. Вже на той час було очевидним, що ефективність господарювання залежала від освіченості населення, яке могло самостійно ознайомитись із новинками у галузі. Освічені люди краще і швидше опановували різного виду ремісничі спеціальності для обслуговування населення. До того ж було важко підібрати з місцевого населення грамотних людей, які б могли бути писарями у товариствах. З початком проведення реформ П. Д. Кисельовим 1838-1842 рр. створюється мережа початкових навчальних закладів у сільській місцевості для населення, яке було у віданні держави.

Діяльність освітніх установ XIX ст. досліджували О. Удод, Л. Миловидов, Є. Степанович, В. Микитась, Н. Протас та ін. [1]

Завданням нинішнього дослідження є показ бюджетного фінансування освіти Чернігівської губернії, що підпорядковувалась Міністерству державних маєтностей.

На початку XIX ст. у Російській імперії було проведено реформу системи освіти з одноразовим формуванням Міністерства освіти, де і були затверджені "Попередні правила народної освіти", зі статутом навчальних закладів. Статутами 1803 та 1828 рр. передбачалося заснування міських та сільських шкіл - парафіяльних училищ. Проте за відсутності фінансування сільські школи так і не були відкриті. У 1842 р. вийшов закон про відкриття парафіяльних шкіл для населення державного відомства. Цей захід був складовою частиною реформи державного села, що проводив П. Д. Кисельов [2].

Будівництво шкільних приміщень та утримання навчальних закладів було перенесено на громади. Встановлювався громадський збір. У волостях і сільських товариствах збиралися сходи, на яких розглядалися питання збору необхідних коштів. Потрібна сума розкладалася на кількість ревізьких душ чоловічої статі. Так, на будівництво шкіл у Стародубському повіті були складені волосні приговори, в яких був установлений щорічний збір з кожної ревізької душі чоловічої статі розміром 10 коп. і по 5 фунтів жита, що становило з 1 627 душ 162 руб. 70 коп. грошима і 202 7/8 пуда жита. Із цього збору все жито і 75 руб. грошима ішли на платню наставнику школи, 47 руб. 70 коп. щорічно виділялись на купівлю навчальної

літератури, письмового приладдя, опалення та ін. витрати, а 40 руб. сріблом - на оплату праці помічника наставника. На будівництво шкіл населення зобов'язалось внести протягом року 120 руб. і 150 пудів жита, яке повинне бути продане, а гроші направлені на будівництво приміщення шкіл та на купівлю необхідного майна [3].

На сходах також розглядалися питання про відведення зручних місць під будівництво навчальних закладів, збір будівельних матеріалів, а також складався графік будівництва. Саме будівництво перебувало під наглядом палати державних маєтностей. В її розпорядженнях давалися вказівки про зведення майбутніх будов. В одному з них її описують так: "Ця споруда повинна бути виконана за нормальними кресленнями, на дерев'яних стовпах із стінами у зруб однакової товщини дерев'яних плах, і порешетованою дранкою однакової товщини. Споруда мала будуватись із подвійними вікнами; вікна і двері мали бути пофарбовані білою масляною фарбою. Покрівлю виготовлена із соломи. Поруч із будинком повинні розміщуватись господарські приміщення. Все шкільне подвір'я мало бути обгороджене плотом чи гарною лісою, причому щоб ця огорожа була міцною та охайною" [4]. На шкільному подвір'ї мали бути квітник та сад.

Для фіксування всіх витрат, пов'язаних з будівництвом, у сільських товариствах заводилися спеціальні книги, які вели сільські старшини. В книзі щодо будівництва Шаповалівської школи записано, що тесляру виплачено 4 руб. 68 коп., скляру, за постеклення 10 вікон - 5 руб. 50 коп., ковалю - 2 руб. 86 коп., пічнику, за влаштування 2 грубок - 4 руб., столяру, за виготовлення віконних рам - 3 руб. 86,5 коп. Цегла для грубок коштувала 3 руб. 60 коп., закупка цвяхів та металевих дверець для груб - 10 руб. 93,5 коп., а дерево для підлоги, віконних рам та дверей коштувало 14 руб. 56 коп. Таким чином, на придбання найнеобхідніших матеріалів та оплату майстрам усього було витрачено 50 руб. Решта робіт по будівництву проводилася населенням безкоштовно. По закінченні будівництва сільським товариством складався приговор, який разом із звітом про витрачені на будівництво кошти через волосні правління доставлявся повітовому начальнику [5].

Витрати для будівництва кожної школи були різними. Так, для відбудови школи в с. Попова Гора Новозибківського повіту, яка згоріла в 1858 р., потрібно було залучити кошти в сумі 2 396 руб. 27,5 коп., з яких 1 611 руб. 53,5 коп. мали бути витрачені на придбання необхідних матеріалів, а 784 руб. 74 коп. сплачені за роботу по будівництву [6]. Як видно, витрати на будівництво сільських шкіл були колосальними, тому, починаючи з 50-х рр. XIX ст., було прийняте рішення залишити одну школу на волость. Усього на 1860 р. в Чернігівській губернії діяло 65 шкіл [7].

Утримання навчальних закладів обходилося громадам ще дорожче. Найбільше коштів витрачалось на виплату платні наставникам. Відповідно до кількості учнів у школах, останні поділялися на розряди. У школах I розряду окрім наставника училища, вводилася посада помічника. Як правило, це була людина без спеціальної освіти. Заробітна плата наставника становила 100 руб. в рік, а його помічника - 75 руб. Оплата роботи сторожа залишалась договірною, тому вона могла щорічно змінюватись навіть в одній школі. Так, у Шаповалівській школі в 1851 р. сторожу заплатили 9 руб. 99 коп., [8] а у 1854 р. - 15 руб. [9]. В Оленівській та Великозагорівській школах у 1854 р. сторожі отримали по 16 руб. 80 коп. [10].

Витрати на придбання навчальних посібників, опалення, поточний ремонт щорічно були також різними. Всього на утримання Шаповалівської школи було витрачено в 1854 р. 225 руб. 90 коп., а на утримання Великозагорівської - 136 руб. 22 коп. Різниця у витратах становила майже 90 руб. [11]. Таблиця 1 дає змогу проаналізувати громадські витрати на утримання Шаповалівської школи I розряду і Великозагорівської школи II розряду за 1854 рік.

**Витрати на утримання Шаповалівської і Великозагорівської шкіл
Борзенського повіту в 1854 році**

Стаття витрат	Шаповалівська школа I розряду	%	Великозагорівська школа II розряду	%
Зарплата наставнику	100 руб. 00 коп.	43,3	100 руб. 00 коп.	73,4
Зарплата помічнику	75 руб. 00 коп.	33,2	–	–
Зарплата сторожу	15 руб. 00 коп.	6,6	16 руб. 80 коп.	12,3
Навчальні посібники	11 руб. 94 коп.	5,3	7 руб. 77 коп.	5,7
Опалення	8 руб. 50 коп.	3,8	11 руб. 25 коп.	8,3
Поточний ремонт	15 руб. 46 коп.	6,8	00 руб. 40 коп.	0,3
Усього	225 руб. 90 коп.	100	136 руб. 22 коп.	100

Підраховано по: Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 371. - Арк. 29, 92.; Ф. 809. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 37- 38.

Як видно, понад 70% усіх витрат обох навчальних закладів були використані на оплату праці наставникам та їх помічникам, 6-12% – на платню сторожам, близько 5% - на навчальні посібники, а решта йшла на опалення та поточний ремонт.

При цьому слід мати на увазі, що педагогічна робота священнослужителів була не основним видом заробітку. Працюючи на своїй основній роботі, вони також отримували платню. Так, настоятелі церков у Шаповалівській волості одержували 1851 р. по 120-140 руб. кожен, а дяки по 30 руб. Таким чином, настоятель храму, який працював ще й наставником школи, в рік отримував 220-240 руб., а дяк, який працював помічником наставника, - 105 руб. [12]. Для порівняння: корова в суміжних повітах Чернігівської та Полтавської губерній на початку 40-х рр. XIX ст. коштувала від 10 до 20 руб. сріблом [13].

Причому витрати на ремонт також були різними. Особливо вони зростали під час підведення під училища фундаментів, фарбування приміщень тощо. Для забезпечення пожежної охорони та надання спорудам охайного вигляду в середині XIX ст. впроваджувалося будівництво цегляних фундаментів і в школах. Так, в 1850 р. під фундамент Шаповалівської школи було використано 5 тис. штук цегли на суму 5 руб. 60 коп., 8 четвертей вапна вартістю 5 руб. 20 коп., шалівки на суму 1 руб. 20 коп. та на оплату майстрові за складання фундаменту та його оштукатуренню 3 руб. Загальна сума цих витрат становила 15 руб. [14]. У Мощенській школі на будівництво фундаменту та фарбування приміщення у 1853 р. виділено 11 руб. 29 коп., у Новоропській школі у 1859 р. тільки для фундаменту витрачено 17 руб. [15]. Таким чином, бюджетні кошти на ці витрати в кожному навчальному закладі були різними. Вони залежали від розмірів самої будівлі, від місцевих цін на матеріали у кожній волості, домовленості волосного чи сільського керівництва щодо оплати праці майстрам.

Бюджетні витрати на опалення та освітлення щороку зростали. Так, у Шаповалівській школі у 1848 р. на ці потреби було використано 14 руб. 42 коп., у 1851 р. - 23 руб., а в 1856 р. - 29 руб. 50 коп. [16]. Як видно, за 8 років видатки по цих статтях у Шаповалівській школі зросли на половину.

Із зростанням кількості учнів у навчальних закладах зростали видатки і на купівлю навчальних посібників і письмового приладдя. Але не кожного року вони

використовувались у повному обсязі, через відсутність нової літератури. Так, у 1848 р. для Шаповалівської школи було закуплено навчальних посібників на 12 руб. 57 коп., у 1851 р. - на 6 руб. 46,5 коп., а у 1856 р. - на 13 руб. 50 коп. [17]. Як видно, витрати на придбання навчальних посібників навіть в одній школі щороку різнились.

Грошових сум, що виділялись із волосних бюджетів на освіту, не вистачало. Тому частина навчальних закладів була у занедбаному стані. Прикладом цього може стати запис, зроблений управляючим Чернігівською палатою державних маєтностей при ревізії Шаповалівської волості 28 березня 1850 р.: "У Шаповалівському училищі немає печатного реєстру, не вистачає по кількості учнів стільців, училище непобілено, в одній кімнаті на підлозі купою висипане вапно, фундамент обвалюється. Біля училища немає садка" [18]. Подібна ситуація була і в Оленівській школі. Її наставник листом на ім'я волосного голови писав, що в навчальному закладі стіл непридатний для використання, стільці обтягнуті рядниною, яка від старості обірвалась; підлога з часом набрала того ж кольору, що й чорна класна дошка; велика класна дошка витерлася зовсім і на ній неможливо записувати арифметичні дії; ґрубки потріскались так, що неможливо опалювати приміщення; училище потрібно побілити і пофарбувати [19]. Такі умови були і в інших навчальних закладах губернії.

Ситуація не змінилась і в наступні роки. Так, при ревізії волосних правлень, сільських товариств, шкіл Чернігівської губернії у 1858 р. управляючим палатою державних маєтностей дійсним статським радником П.Халанським було відмічено, що багато шкіл губернії були у незадовільному стані. Так, Гоголівська школа Остерського повіту була не відремонтована, утримувалася неохайно, покрівля протікала. Приміщення Ніжинської школи занадто тісне, від чого у приміщенні задушливо. Сади при училищах недоглянуті, і у відповідальних осіб повністю відсутнє бажання привести їх до ладу. В Горбовській і Воронезькій школах Новгород-Сіверського повіту сади невеликі, але занедбані. Винятком була лише Хотуницька школа Городнянського повіту, де сад був доглянутий [20].

Таким чином, протягом 40-х рр. XIX ст. у Чернігівській губернії державною було відкрито ряд сільських шкіл, на утримання кожної з них виділялося не більше 250 руб. на рік із сум громадського збору; утримання всіх шкіл губернії коштувало сільським товариствам у 1860 р. 8 852 руб. сріблом [21]. Це було непосильним тягарем для населення державного відомства, оскільки у козаків і державних селян губернії були гігантські недоїмки по сплаті податків. Так, у 1845 р. на козаках Чернігівської губернії числилось 98 593 руб. 15 коп., а на державних селянах - 648 520 руб. 21,25 коп. [22]. Недостатнє фінансування шкіл через бідність населення, податкова заборгованість призводило до того, що на початку 50-х рр. XIX ст. намітилася стійка тенденція до закриття освітніх закладів у сільських громадах і функціонування лише 1 школи на волость, котра, як правило, розташовувалась у волосному населеному пункті. Проте навіть ті навчальні заклади, що залишались існувати, часто були у занедбаному стані.

Джерела та література:

1. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кін. XVIII-XIX ст.) // Третя республіканська конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984; Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860 р. // Чернігівщина і Північне Лівобережжя. - К.: Держвидав України, 1928; Степанович Є. П. Початкова освіта на Чернігівщині 2 пол. XIX ст. - на поч. XX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. - К.: Абрис, 1994; Протас Н. В. До історії недільних шкіл 60-х рр. XIX ст. на Чернігівщині // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984.
2. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII - в 1 пол. XIX століття. // Український історичний журнал. - 1969. - 9. - С. 87.
3. Училища и народное образование в Черниговской губернии. - Чернигов, 1864. - С.62.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО) - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 116. - Арк.1-2.
5. Там само. - Арк. 11.

6. Там само - Ф. 137. - Оп. 1. - Спр. 239. - Арк. 123-124.
 7. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кін. ХУІІІ -1 пол. ХІХ ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984. - С. 230.
 8. ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 467. - Арк. 20.
 9. Там само. - Спр. 371. - Арк. 28, 92.
 10. Там само. - Ф. 809. - Оп. 1. - Спр. 44. - Арк. 1-2.
 11. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 371. - Арк. 29,92.; Ф. 809. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 37-38.
 12. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 467. - Арк. 46.
 13. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К., 1989. - С. 68.
 14. ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 360. - Арк.17.
 15. Там само. - Ф. 137. - Оп. 1. - Спр. 239. - Арк. 6, 188.
 16. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 168. -Арк. 5.; Спр. 467. - Арк. 47.; Спр. 964. - Арк. 4.
 17. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. - 5.; Спр. 467. - Арк. 47.; Спр. 964. - Арк. 4.
 18. Там само. - Спр. 102. - Арк. 15.
 19. Там само. - Спр. 832. - Арк.71.
 20. Там само. - Ф. 137. - Оп. 1. - Спр. 215. - Арк. 13-14.
 21. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці ХУІІІ в І пол. ХІХ ст. // Український історичний журнал - 1969. - № 9. - С. 87.
 22. ДАЧО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 267.
-

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.К.ПІСКОРСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Важливим напрямом сучасних досліджень в Україні є вивчення діяльності та наукової спадщини визначних діячів минулих століть: вчених, громадських та політичних діячів. В останні роки українська історіографія збагатилася комплексними дослідженнями, які по-новому розглядають наукову та громадсько-культурну спадщину багатьох відомих істориків, але, незважаючи на це, в сучасній українській історіографії все ж не вистачає робіт, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали і по-новому переосмислювали загальні характеристики надбань українських вчених у вивченні різноманітних проблем як історії України, так і історії зарубіжних країн.

До низки маловідомих і напівзабутих діячів минулого можна віднести й ім'я Володимира Костянтиновича Піскорського – видатного вченого-історика, дослідника середньовічних Іспанії, Португалії, Італії та інших європейських країн, талановитого викладача, невтомного просвітителя, активного громадського діяча.

Основні роботи вченого присвячені історії середньовічної Іспанії. Саме ці твори принесли історика славу засновника української та російської іспаністики і зробили його ім'я відомим серед вчених Заходу. Однак доктору всесвітньої історії В.К.Піскорському, котрий був відомим у європейському науковому світі, місця в Київському університеті святого Володимира – провідному науковому закладі, де відбулося становлення його як історика, – не знайшлося. Майже все своє коротке життя він пропрацював в провінційному Ніжинському історико-філологічному інституті, а пізніше в Казанському університеті, впливаючи своїми історичними дослідженнями на європейський науково-історичний процес. Історіографія дослідження творчого доробку В.К.Піскорського розпочалася ще за його життя. Роботи дослідників, які розглядали творчу спадщину вченого у той період, в основному були присвячені критичному розгляду наукової діяльності історика і

мали форму рецензій.

Діяльність В.К.Піскорського з вивчення історичного минулого розпочалася в 90-і рр. XIX ст. Першою критичною роботою в напрямку його наукових досліджень була рецензія професорів І.В.Лучицького і Ф.Я.Фортинського на магістерську дисертацію “Кастильські кортеси в перехідну добу, від середніх віків до нового часу (1188–1520 рр.)” [12]. “Дослідження автора, – писали критики, – є як цілком самостійною, так і вельми цінною роботою, серйозним внеском у наукову літературу” [15, с. 1]. Здійснюючи скрупульозний аналіз дисертації В.К.Піскорського, І.В.Лучицький і Ф.Я.Фортинський зазначили, що “для кожного, хто знайомий з існуючими дослідженнями по історії кастильських кортесів, новизна дослідження й велика кількість нових даних і нового їх висвітлення стоять поза сумнівами” [15, с. 4].

Але поряд з цим рецензенти звернули увагу і на недоліки автора, зауваживши, що “він дає нам аналіз або точніше опис змін в ролі кортесів і майже залишає без детального вивчення інший бік питання, якими були ті корінні причини, які привели до змін як в організації, так і в компетенції кортесів, ... не намагається він також порівняти хід змін в кастильських кортесах зі змінами в кортесах сусідніх піренейських держав і в представницьких органах інших європейських держав” [15, с. 4]. “З іншого боку, – зазначили І.В.Лучицький і Ф.Я.Фортинський, – В.К.Піскорський не лише залишає іноді без пояснень різні терміни, але навіть не вважає за потрібне дати повнішу історію виникнення й розвитку міських общин і різних форм поселень” [15, с. 5]. Та загалом, давши позитивний відгук роботі, вони наголосили, що „всі ці недоліки перекреслюються великою цінністю проведеного автором аналізу і тому вважаємо можливим визнати роботу такою, яка задовольняє мету, для якої вона написана” [15, с. 5].

Рецензія на це дослідження з’явилася і в Іспанії. Це пояснюється тим, що під час перебування в цій країні В.К.Піскорський настільки привернув до себе увагу як дослідник іспанської історії, що іспанські науковці почали уважно слідкувати за його подальшою науковою працею. “Результати його досліджень можуть бути використані з великою користю для нашої історії, тому що Піскорський дослідив неясні і темні періоди іспанської історії... “Кастильські кортеси” дали чимало нового в фактах і історичній оцінці... В додатках до праць сеньйора Піскорського є кілька важливих документів, які в іспанській історіографії до того часу не були опубліковані. Особливої уваги серед них заслуговує один документ з Національного архіву Франції (1255 р.). На його засаді сеньйор Піскорський стверджує наявність виборчої системи в Іспанії не з 1305, як це вважали перед тим, а на 60 років раніше...” [30, т. VI] – писали в іспанському часопису.

У 1901 р. І.В.Лучицький дав оцінку вже докторській дисертації В.К.Піскорського “Кріпосне право в Каталонії у середні віки” [13]. Його книга, – за відгуком рецензента, – найбільш повне і ґрунтовне висвітлення юридичних відносин селян в Каталонії відносно їх володарів” [14, с. 13]. Але недоліком книги вченого, на думку І.В.Лучицького, був той факт, що “встановивши, як відбувався процес змін у юридичних відносинах селян, він не довів, чому цей процес здійснювався” [14, с. 14]. Завершуючи аналіз дисертації, рецензент усе ж зазначив, що “автор своєю роботою заповнив пробіли в літературі, присвяченій питанню кріпосного права Каталонії як юридичного інституту, і повинен зайняти почесне місце в історико-юридичній літературі” [14, с. 16].

Ще за життя ім’я історика було згадане на сторінках енциклопедій, словників та бібліографічних покажчиків [23, с. 50-51; 11, с. 412-413]. Звістки про В.К.Піскорського в цих виданнях свідчать про те, що постать вченого була дуже відомою у науковому світі.

Певний спектр оцінок громадсько-політичної та наукової діяльності В.К.Піскорського було висловлено після його смерті у 1910 р. Трагічна смерть Володимира Костянтиновича вразила науковий світ. У журналах і газетах Казані, Петербурга, Москви, Харкова, Києва з’явилися замітки [3, 5, 7, 10, 26] у формі некрологів, спільною рисою яких була спроба об’єктивно з’ясувати творчу

спадщину вченого. Автори підкресливали, якої неоціненної втрати зазнала вітчизняна наука.

Український літературознавець Г.П.Житецький, зокрема, писав: “Як вчитель, професор і людина В.К.Піскорський завжди виявляв себе із серйозного і симпатичного боку: вчитель – розумний, доброзичливий, професор – знаючий, розумний, який вперше поставив на європейський рівень практичні заняття в історичному семінарі. Він був людиною делікатною, м’якою, щирою і чутливою” [10].

Також високо оцінив наукову діяльність вченого Є.Ф.Будде, який у некролозі писав: “В.К.Піскорський належав до того типу вчених, розлучатися з якими досить не легко науці: ця людина найбільше вимагала від самого себе; він працював для лекцій, для своїх творів, не знав відпочинку, глибоко усвідомлював відповідальність і висоту свого завдання – бути істориком культурних країн Західної Європи” [5, с. 57].

Отже, публікації вищеназваних дослідників відзначаються практичною цінністю та є важливим доробком у просуванні вивчення наукової проблеми дослідження.

Наступний крок у вивченні даної проблематики був зроблений у 30-х рр. ХХ ст. Праці цього періоду, як і взагалі всього радянського періоду, торкалися лише окремих питань життя та діяльності вченого. У післяреволюційний період першим, хто відмітив і дав високу оцінку роботам В.К.Піскорського, був професор загальної історії Харківського університету В.П.Бузескул. Він спробував пояснити, чому Володимир Костянтинович зацікавився саме історією Іспанії. “На Піскорського міг вплинути його вчитель Лучицький, якого певною мірою цікавила Іспанія. Можливо, однак, вплинула і та риса, яку приписує росіянам Достоевський, – “здатність всесвітньої чуйності”, “прагнення до всесвітності”, «талан всесвітності, братське прагнення до возз’єднання людей...” [6, с. 79] – писав В.П.Бузескул у своїй узагальнюючій праці.

Крім того, В.П.Бузескул, а також відомий історик Д.М.Петрушевський домоглися рішення відповідних установ видати опубліковані і неопубліковані твори вченого. Багато зусиль до цього доклали старші доньки Ніна та Олена Піскорські, бібліографи ВУАН. 6 липня 1937 р. учень В.К.Піскорського професор М.П.Граціанський писав з Москви до доньок вченого: “...Коли мені Дмитро Мойсеєвич (Петрушевський) повідомив про Ваше бажання перевидати ці праці, я зробив відповідні кроки на історичному факультеті університету, який поставив це питання в Соцекгізі. Соцекгіз постановив книги перевидати, але написати передмови... Мені, як і Вам, дуже хотілося би і було б дуже приємно поновити пам’ять про Володимира Костянтиновича і зробити його праці доступними всім, хто займається історією” [24, с. 39]. На жаль, за невідомих причин видання не здійснилося.

Періодом суттєвого просування у вивченні суспільно-політичної думки взагалі та історичної зокрема стали 50-і – середина 80-х рр. ХХ ст. У дослідників творчої спадщини В.К.Піскорського отримали висвітлення історичні та ідейно-методологічні погляди вченого, був зроблений аналіз розробки ним проблем середньовіччя та нового часу.

У 1951 р. у московському видавництві зарубіжної літератури був здійснений переклад історії Іспанії Рафаеля Альаміра-і-Кревеа [2]. У передмові, написаній Я.М.Светом, зазначалося про значний внесок ученого у дослідження проблем іспанської історії. Автор передмови наголосив на тому, що коло проблем, які стали об’єктом досліджень В.К.Піскорського, іспанські історики намагалися не зачіпати взагалі [2, с. XX].

Про вплив марксизму на теоретико-методологічні та історичні погляди В.К.Піскорського одним з перших зазначив професор М.А.Алпатов. “Вплив марксизму на історичні дослідження Піскорського, – писав він, – був величезний. Він перш за все виявився в його ставленні до капіталізму. Всупереч традиціям буржуазної історіографії, яка вважала межею між середньовіччям і новим часом такі події, як Реформація, відкриття Америки або падіння Константинополя, Піскорський такою межею вважає зміну феодалізму капіталізмом, і тому підкреслює важливість економічної історії” [1, с. 445].

У 1967 р. виповнилося 100 років з дня народження Володимира Костянтиновича. З цього приводу в Інституті всесвітньої історії АН СРСР з доповідями, присвяченими

йому, виступили науковці І.М.Майський, С.Д.Сказкін, М.А.Алпатов, І.С.Пічугіна, Л.Т.Мільська, а також іспанські дослідники. Доповідачі і дописувачі називали В.К.Піскорського не тільки видатним вченим у галузі всесвітньої історії, а й визначним громадським діячем.

Так, І.М.Майський зазначив, що “велика історична заслуга вченого полягає не лише в тому, що він першим в нашій країні серйозно зайнявся вивченням історії Іспанії, але і в тому, що він – один з перших російських істориків, хто серйозно зацікавився марксизмом” [4, с. 190]. Високо оцінив значення праць В.К.Піскорського і академік С.Д.Сказкін. Він назвав вченого “головою російської іспаністики” і підкреслив, що в своїх дослідженнях історик завжди звертався до проблем, які мали актуальне звучання у сучасній йому Росії [4, с. 190].

З повідомленням про життя і творчий шлях В.К.Піскорського виступила молодший науковий співробітник Інституту історії І.С.Пічугіна. Вона показала, що хоча вчений увійшов до історіографії як іспаніст, коло його наукових інтересів було надзвичайно широким: історія Італії, Португалії, генеза капіталізму в Європі, питання соціології, філософії і методології історії. І.С.Пічугіна підкреслила, що опубліковані роботи і матеріали його архіву свідчать про безперечний інтерес історика до марксистської філософії [4, с. 190].

У повідомленні старшого наукового співробітника Інституту історії Л.Т.Мільської було показано, що праці В.К.Піскорського не тільки створили йому заслужену славу основоположника вітчизняної іспаністики, але й зробили ім'я історика широко відомим на Заході, особливо в Іспанії. “Можна вважати загально визнаним, – зазначила Л.Т.Мільська, – що дослідження В.К.Піскорського, в яких автор на матеріалі середньовічної історії Іспанії показав історію народних мас, визначили подальший напрямок іспаністики в нашій країні й до нашого часу не втратили свого значення” [4, с. 191].

На батьківщині вченого до знаменної дати також вийшло кілька статей у журналах і газетах [16, 19, 20, 29], автори яких високо оцінили діяльність ученого. Зокрема, А.З.Ханіна у своїй статті, висвітлюючи життєвий і творчий шлях В.К.Піскорського, особливу увагу приділяє науково-педагогічній діяльності історика, робить аналіз його концепцій. “Важливою відмінною рисою робіт Піскорського, – пише вона, – є історичний підхід до певних явищ... Його відрізняє критичне відношення до своїх попередників, тільки після ґрунтовного аналізу існуючих поглядів він висуває свою концепцію” [29, с. 69]. А.З.Ханіна приходить до висновку, що “В.К.Піскорський – типовий представник ліберальних медієвістів Росії, який перейняв всі найкращі риси цього напрямку російської історіографії” [28, с. 69], а його праці і науково-педагогічна діяльність “складають яскраву віху в розвитку російської медієвістики” [29, с. 81].

Як бачимо, авторка вищезгаданої статті, як і її попередники, називає В.К.Піскорського російським вченим. Це типове явище того часу, бо і в російських енциклопедичних словниках, зокрема в Радянській історичній енциклопедії, написано що він “російський історик-медієвіст, учень І.В.Лучицького” [27, с. 166], причому останній нібито також є “російським істориком”. А вони обидва були справжніми українськими патріотами. І хоч віддали свій розум і серце служінню всесвітній, зокрема європейській історії, а твори свої змушені були в тих умовах видавати російською мовою, але все життя були закохані в Київ і Україну і з мріями в її кращу долю в майбутньому завершили свій життєвий шлях.

У 1969 р. у світ вийшла монографія одного з видатних радянських дослідників історіографії та методології історичної науки Б.Г.Могильницького [17]. Розглядаючи історичний світогляд істориків, автор показав взаємозв'язок та взаємообумовленість філософських, політичних, методологічних та конкретно-історичних елементів, підкреслюючи при цьому відносну незалежність кожного з них. У своєму дослідженні Б.Г.Могильницький з марксистських позицій вивчив еволюцію історико-філософських поглядів В.К.Піскорського в світі політичних та методологічних ідей російської ліберальної медієвістики пореформеного періоду.

Корисний матеріал зібраний у великій резюмуючій монографії Є.В.Гутнвої. У

своїй книзі вона здійснила осмислення величезного матеріалу з історії медієвістики на всіх рівнях: окремих шкіл, творчості видатних істориків у національних рамках та в зв'язку із загальним розвитком науки. Аналізуючи наукові праці В.К.Піскорського, авторка робить висновок, що він “приділяв велике значення економічному фактору в історії, однак також не вважав його визначальним” [8, с. 308].

У 1976 р. відомий історик-медієвіст професор А.Є.Москаленко першим звернув увагу на той факт, що чимало зі своїх праць В.К.Піскорський підписував псевдонімами “В.П.” та іншими, а тому далеко не всі з них відомі не лише рядовим читачам, а й професіоналам-історикам [18, с. 388].

Аналіз науково-педагогічної діяльності вченого в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька спробував здійснити у своїй статті В.О.Дятлов. Особливу увагу автор звернув на програму В.К.Піскорського щодо реорганізації інституту, в якій він наголосив на необхідності проведення в ньому ряду змін, таких як демократизація, відкриття нових факультетів, зміна системи навчання, збільшення кількості викладачів і кафедр тощо. “Діяльність Піскорського і відстоювання ним ідей, – робить висновок В.О.Дятлов, – свідчить про давнє традиційне прагнення передової вузівської інтелігенції до демократичної системи освіти, заснованої на принципах академічної свободи і широкої автономії навчальних закладів” [9, с. 59].

На початку 90-х рр. XX ст. все більше увагу дослідників стали привертати питання суспільно-політичного життя країни кінця XIX – початку XX ст. та участі в ньому окремих представників прогресивної громадськості. Українська історіографія збагатилася комплексними дослідженнями, які по-новому почали розглядати наукову та громадсько-культурну спадщину багатьох відомих істориків, у тому числі В.К.Піскорського.

У 1992 р. в «Українському історичному журналі» з'явилася стаття О.О.Новикової [21, с. 95-102], онуки вченого. Авторка висвітлила біографію В.К.Піскорського: навчання у Київському університеті Святого Володимира та професорство у Ніжинському інституті й Казанському університеті, оцінила його наукову діяльність. Вона пише, що Володимир Костянтинівич належав до тієї когорти європейських вчених, які на початку XX століття уособлювали славу вітчизняної науки, а його праці досі залишаються цінними й актуальними для вітчизняної науки.

У своїй наступній статті [22, с. 165-170] О.О.Новикова розповідає про плідну науково-дослідницьку роботу вченого за кордоном, де він перебував у різні часи своєї наукової діяльності. Авторка відзначила, що В.К.Піскорський вирізнявся надзвичайною працьовитістю і був першим іноземним ученим, якому дозволили працювати у королівському архіві Іспанії. До речі, перебуванню історика в Іспанії О.О.Новикова приділила найбільше уваги, детально висвітлила його знайомство і спілкування з іспанськими колегами-науковцями.

У 1997 р. у вступній статті [28, с. 5-13] до першого тому праць В.К.Піскорського член-кореспондент НАН України П.С.Сохань висвітлив наукову діяльність вченого, підкреслив, яким складним і суперечливим був шлях історика, бо його, як і інших видатних діячів науки і культури XIX ст., не тільки русифікувала, а й привласнила Росія.

У ще одній вступній статті [25, с. 14-17] до цього видання І.С.Пічугіна, старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН (Москва), дає всесторонню характеристику і аналіз праці В.К.Піскорського “Кастильські кортеси в перехідну добу від середніх віків до нового часу”. Вона пише, що ця книга привернула увагу не лише вітчизняних науковців, але і вчених Західної Європи, особливо істориків Іспанії. Авторка зазначила, що у 20-х роках XX ст. історик-медієвіст Клаудіо Санчес-Альборнос, вчений із світовим іменем, переклав праці В.К.Піскорського іспанською мовою, а німецький історик Допш – німецькою. У 1931 р. році книгу було надруковано під егідою факультету права Барселонського університету. І.С.Пічугіна робить висновок, що цей твір є ще одним переконливим доказом значних досягнень вітчизняної філософської та історичної наук.

Підсумовуючи огляд історіографії з досліджуваної теми, необхідно констатувати, що наявна література стосується лише окремих аспектів проблеми. Однак вона не є систематичною і не охоплює проблему в цілому. До цього часу ще не було написано спеціальних монографічних досліджень, які б комплексно розглядали діяльність В.К.Піскорського. Головна увага дослідників концентрувалась на дослідженні окремих наукових праць історика, значна частина яких залишилася, на жаль, поза увагою. У літературі зустрічаємо чимало суперечностей і перекохань щодо оцінки діяльності вченого. Деякі питання з цього приводу залишаються дискусійними.

Отже, в умовах, що склалися в процесі вивчення творчої спадщини В.К.Піскорського, вже давно назріла необхідність ґрунтовно і цілісно дослідити науково-педагогічну діяльність вченого як одного з провідних діячів української та світової науки другої половини XIX – початку XX ст.

Джерела та література:

1. Алпатов М.А. Русская медиевистика // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963.
2. Альтамира-и-Кревеа Рафаель. История Испании. – М., 1951.
3. Афанасьев Г. Пискорский Владимир Константинович // Киевская мысль. – 1910. – 8 августа.
4. Беляева И.Е., В.К.Пискорский. К 100-летию со дня рождения // Новая и новейшая история. – 1968. – №3.
5. Будде Е.Ф., В.К.Пискорский: [Некролог] // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1910. – октябрь.
6. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в. – Ч.2. – Л., 1931.
7. Бузескул В.П. Памяти В.К.Пискорского // Южный край. – 1910. – 11 августа.
8. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М., 1974.
9. Дятлов В.А. Научно-педагогическая деятельность В. К. Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте // Литература та культура Полісся. Вип. 1. – Ніжин, 1990.
10. Жигецький І.П. Памяти В.К.Пискорского // Киевские вести. – 1910. – 8 августа.
11. Кареев Н.И. В.К.Пискорский // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1906. – Т. 2.
12. Университетские известия. – 1897. – №10. – Ч. 2. – С. 1–58; №11. – Ч. 2. – С. 59–84; №12. – Ч. 2. – С. 85–185.
13. Университетские известия. – 1901. – № 1. – Ч. 2. – С. 1–44; № 4. – Ч. 2. – С. 45–120; № 5. – Ч. 2. – С. 121–170; № 8. – Ч. 2. – С. 171–230.
14. Лучицкий И.В. Отзыв о сочинении В.К.Пискорского “Крепостное право в Каталонки в средние века”, представленном в Историко-Филологический факультет для приобретения степени доктора всеобщей истории // Университетские известия. – 1901. – № 12. – Ч.1.
15. Лучицкий И.В., Фортинский Ф.Я. Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени. Исследование Владимира Пискорского // Университетские известия. – 1898. – № 4. – Ч.2
16. Михайлюк Д. Перший український іспаніст // Вечірній Київ. – 1967. – 19 серпня.
17. Могильницький Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. XIX – начала 900-х гг. – Томск, 1969.
18. Москаленко А.Е. Владимир Константинович Пискорский (1867-1910). Библиография // История и историки: Ежегодник. – М., 1976.
19. Нанкин А. Крутизна истины // Рабочая газета. – 1967. – 12 августа.
20. Новиков О.М. Видатний учений-іспаніст В.К.Піскорський (До 100-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – № 8.
21. Новикова О.О. В.К.Піскорський // Український історичний журнал. – 1992. – №6.
22. Новикова О.О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – №5-6.
23. Пискорский В.К. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900: Преподаватели и воспитанники. – Нежин. – 1900.
24. Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
25. Пічугіна І.С. Видатний історик-іспанолог // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
26. Смерть проф. В.К.Пискорского // Киевские вести. – 1910. – 5 августа.
27. Советская историческая энциклопедия. – М., 1968. – Т. 11.
28. Сохань П.С. Українець, який творив духовну спадщину Європи // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
29. Ханина А.З. В.К.Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3.
30. Revista internacional de administracion derecho economico nacional y politico, 1898, №5.

ХАРАКТЕРИСТИКИ КАПІТАЛУ УКРАЇНСЬКОГО (ХАРКІВСЬКОГО) ТА КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ

Ефективна національна економіка – гарантія незалежності держави. Вона вимагає комплексних програм економічних реформ. Для нормального розвитку економіки постійно потрібні мобілізація, розподіл і перерозподіл фінансових коштів між її сферами та секторами. З цієї точки зору важливо подивитися на історію грошової політики. Вона належить до проблем традиційно малодосліджуваних у вітчизняній історіографії, незважаючи на те, що її розробка дає змогу ввести нові характеристики до вивчення фінансово-економічної історії України.

У XIX ст. Російська імперія переживала складний час. З метою скорочення військових витрат і виходу з фінансової кризи на її території були створені військові поселення кавалерії [3, 334]. У даній праці увага сфокусована на дослідженні капіталу військових поселенців Українського (Харківського) (1817–1857) та Києво-Подільського (1837–1857) військових поселень кавалерії. Ця тема досі мало науково розроблена. Отже, її подальше дослідження є, на наш погляд, доволі актуальним. Вищезгадана територіальна локалізація дослідження забезпечує певний внесок у вивчення регіональної специфіки історії грошової політики України. Оскільки ж історією військового капіталу займається дуже мало науковців, то це визначило актуальність даного дослідження. Зазначимо, що обрана тема до цього часу не стала об'єктом дослідження в українській і зарубіжній історіографії, хоча окремі її аспекти розпорошені у працях О. Д. Багалій-Татарінової [1], М. Є. Слабченка [8], Т. Д. Липовської [6], Л. П. Богданова [2], К. М. Ячменіхіна [16]. У статті використані неопубліковані джерела, значну кількість яких автор уперше ввела у науковий обіг, зокрема, це архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Після розгрому армії Наполеона виникло питання облаштуваності російської армії. З ініціативи російського імператора Олександра I у 1817 р. була впроваджена система військових поселень в Україні. Організатори військових поселень намагалися укріпити економіку господарства військових поселенців, підняти культуру сільськогосподарського виробництва, посилити матеріальну базу, скоротити військові витрати та ліквідувати рекрутські набори. З цією метою в округах військових поселень кавалерії були створені господарські установи: запасні хлібні магазини (для зберігання запасів зернових і фуражних культур); запроваджені капітали: позичковий грошовий (використовувався для розвитку підприємницької діяльності військових поселенців) та офіцерський допоміжний (для допомоги господарствам в екстремальних ситуаціях).

Запасні хлібні магазини були створені у поселених ескадронах для продовольчого забезпечення військових поселенців нижчих чинів, вдів, круглих сиріт від неврожаю і браку хліба [1, 137], а також забезпечення фуражем тварин (коней і волів) [4, 509], включених до штату військових частин, і забезпечення насінням зернових культур громадських полів для чергової посівної [13, арк. 35].

Запасні хлібні магазини включали два основні відділення: перше – для зберігання зерна, а друге – фуражу. Розміри поточних запасів продовольства визначалися річною потребою для поселених, резервних і діючих ескадронів, а також чотиримісячною нормою вівса для кінного заводу і робочих коней. У запасні хлібні магазини щорічно надходили зернові культури від запасних сільських

магазинів корінних мешканців військового поселення [11, 91], від військових поселенців-господарів після збору врожаю [7, 565]. Кожний військовий поселенець вносив у запасний хлібний магазин по 1 четверті * 2 четверика ** жита, по 1 четверику 2 гарнці *** гречки, по 1 четверті вівса [11, 92]. Внесення змін до затвердженої розкладки продуктів здійснювалося лише з дозволу місцевого Українського (Харківського) військового поселення, яке побудувало два запасні хлібні магазини у м. Чугуєві і слободі Велика Бабка за рахунок коштів державного бюджету у сумі 8766 руб. 28 коп. [6, 49]. Надання запасними хлібними магазинами позик здійснювалося за наявності дотримання позичальниками – військовими поселенцями – всіх вимог, зокрема щодо реальних можливостей забезпечення керівництва. Відомо, що військовий поселенець неслужилий інвалід Воротников своєчасно повернув позики з нового врожаю [2, 56]. Запасний хлібний магазин перебував у віданні полкового управління, що здійснювало контроль за використанням і погашенням хлібної позики, відповідало за її зберігання [11, 93] у належному вигляді. Щомісячно посадова особа полкового управління доповідала головному над поселенням керівництву про результати ефективності роботи запасних хлібних магазинів. Військові поселенці мали запас зернових на власному току [13, *арк. 35*; 14, *арк. 31*]. Забезпечення хлібних магазинів зерном та використання запасів визначалося правилами з продовольства. Згідно з ними кожен військовий поселенець Українського (Харківського) військового поселення кавалерії вносив до запасного хлібного магазину для забезпечення нижчих чинів, вдів, сиріт, кантоністів восьмимісячну норму, лише у 5–8-х округах у зв'язку з відсутністю громадських посівів – однакову норму вівса або ячменю для забезпечення продовольством коней [7, 522] двічі на рік: 1 січня і 1 березня [7, 524]. Посівні площі громадських полів і збір врожаю зернових для запасів щорічно визначалися окружним комітетом за згодою корпусного командира. На громадських полях сіно заготовляли від врожаю, а солому – від вимолоченого зерна. Врожай зернових з громадських посівів надходив у запасні хлібні магазини. Зерно звозили на токи кожного відділення запасного магазину і складали у копи. Кількість зерна визначалася обмолотом. Сіно підбирали на місцях сінокосів і робили копиці стандартної ваги [7, 524]. Для запобігання пожеж на хлібних масивах військові поселенці чітко дотримувалися вимог пожежної безпеки, що включали комплекс заходів, спрямованих насамперед на попередження виникнення пожеж: копиці складали у спеціальних місцях і обносили ровом. Якісні й кількісні показники зернових, копиць сіна і соломи затверджували начальники округів. Окружний і волосний комітети засвідчували зібраний врожай, копиці сіна і соломи. Найменування та кількість прийнятого на зберігання зерна, а за необхідності – якісні характеристики зерна наводили у шнурових книгах кожного відділення запасного хлібного магазину, засвідчували підписами члени волосних комітетів. Вони на основі земельної шнурової книги складали щорічні звіти до 15 жовтня і надавали згідно з запитом корпусному командирові продовольчу відомість, де зазначали: кількість засіву і збору зернових, сіна, соломи. Корпусний командир складав на основі цих даних загальний звіт зі всіх округів і надсилав у Департамент військових поселень. Начальник округів доповідав корпусному командирові про виявлені надлишки фуражу згідно з річними розрахунками [7, 525]. Корпусний командир подавав пояснення з висновком про використання надлишків у Департамент військових поселень. Контроль за формуванням і використанням ресурсів зерна здійснювали корпусний командир та начальники округів. Окружний комітет встановлював контроль за якістю зерна, продуктів його переробки та сортового насіння, що надходило в запасні хлібні магазини округів, а волосний комітет – у їхніх відділеннях. Посадові особи волосних комітетів відповідали за зберігання зерна у зерносховищах і забезпечували якість та дотримання нормативів природних втрат зерна протягом терміну його зберігання. Матеріально відповідальною особою за зберігання зернових запасів усіх округів призначали представника окружного комітету, який здійснював

постійний контроль за станом та наявною кількістю зерна, прийнятого на зберігання. Керівництво запасним хлібним магазином здійснював наглядач – представник волосного комітету інвалід унтер-офіцер, який відображав результати контролю у відповідній документації, що надалі використовувалася для прийняття управлінських рішень і надання позики, а також головним військово-поселенським начальством для оцінки діяльності запасного хлібного магазину. На ці посади їх обирали командири округів, а затверджувалися вони на засіданні окружних комітетів [7, 526]. Унтер-офіцери - наглядачі вважалися представниками громадських інтересів, від них вимагалися професійна чесність, зразкова поведінка, вміння владнувати конфлікти інтересів. Для надійної охорони запасів сіна у полі і на токах існувала вартова служба. Згідно з розпорядженням волосного комітету для цієї служби призначали інвалідів військових поселенців. Призначення солдатів на варту проводилося не пізніше, ніж за добу до заступання в наряд. Інвалід-поселенець, призначений на варту, повинен був знати свої обов'язки і мати необхідне спорядження. Щорічно кожне відділення запасного хлібного магазину отримувало від окружного комітету шнурові книги, де записували всі прибутки і витрати продовольства та фуражу. Приймання, видача запасів зерна і фуражу, а також його зберігання відбувалося у присутності членів волосних комітетів. Зерно і фураж зважували на залізних вагах з гирями. Не допускалося зважування на вагах, що не відповідали вимогам. Військові поселенці отримували провіант щомісяця згідно зі встановленими нормами, а фураж, сіно і солома видавалися невеликими порціями лише поселенцям-господарям. Вони зверталися до командирів полків, писали заяви до окружних комітетів. Командири полків мали точні дані про залишки зернових культур і фуражу [7, 527], що представляли у 5–8-і округи Українського (Харківського) військового поселення, де не було громадських посівів. У запасних хлібних магазинах тримісячна норма зернових і фуражу обмолочувалася і утримувалася зерном, по мірі витрат доповнювалася обмолотом нового хліба і перевозилася до місця призначення військовими поселенцями. Необхідну кількість фуражу і сіна для годування коней перевозили у встановлений строк на токи у кінні заводи. Солома для годування коней з кінних заводів завозилася на токи при кожному відділенні заводу. Окружний командир призначав маршрут перевезення сіна у вільний від господарських робіт час [7, 528]. Волосний комітет складав журнал про прийом, зберігання і відвантаження зерна та фуражу. Перед жнивнами окружний комітет збирав представників волосних комітетів і складав розкладку про зернові культури, що призначалися для зберігання і поповнення запасних хлібних магазинів. Термін складання розкладки тривав до 15 вересня. Її перевіряли начальники округів і корпусний командир [7, 567]. Після проведення остаточних розрахунків розкладки окружний командир оприлюднював її та надавав достовірну інформацію військовим поселенцям про розміри внесення зернових культур у запасний хлібний магазин у встановлений термін – 1 січня. Після закінчення річного збору зерна окружний комітет складав відомість, у якій вказував дані про приймання, доробки, зберігання та відпуск (відвантаження) зерна, яку представляв за запитом у Департамент військових поселень [7, 562]. У 1–4-х округах Українського військового поселення волосний комітет щорічно у травні звітував про втрати від псування зернових, про поповнення новим урожаєм, складав розрахунок про норми посівів на наступний рік, урахуваючи: по-перше, кількість втрат зерна від мишоподібних гризунів [15, *арк. 3*] і перевезення; по-друге, ярові зернові культури, що призначені для засіву громадських полів; по-третє, зерна хлібних злаків, з яких виготовляли борошно і крупи для річного продовольства нижчих чинів; по-четверте, плани посіву озимих на зерно на громадських полях [7, 563]. Інспектор резервної кавалерії встановлював кількість посіву зернових культур згідно з височайшим затвердженням. Волосний комітет у спеціальному журналі вів облік про кількість громадських посівів і представляв дані в окружний комітет, котрий до 1 липня приймав рішення про розпорядження землею і доповідав начальнику округів, який

звітував корпусному командирі. Окружний комітет визначав графік організації громадських робіт, щоб не обтяжувати військових поселенців і не відволікати від власних сільськогосподарських турбот. Кількість та якість громадських запасів зернових культур, що надходили на зберігання у запасні хлібні магазини, перевіряли начальник округів, члени окружного і волосного комітетів 6 разів на рік: 1 березня, 1 травня, 1 липня, 1 вересня, 1 листопада, 1 січня. За результатами перевірок волосні комітети розробляли і здійснювали конкретні заходи щодо усунення виявлених порушень та недопущення їх у подальшому. Після закінчення перевірки посадові особи, відповідальні за її проведення, заповнювали показники якості зерна (вологість, наявність сміттової домішки і т. ін.), завіряли їх своїми підписами, реєстрували і записували у шнурові книги [7, 568]. У 1846 р. у запасних хлібних магазинах 1-го і 2-го кавалерійських округів Києво-Подільського військового поселення було 43263 четверті борошна і 1334 четверті круп [4, 242]. Із запасних хлібних магазинів 5 округів Києво-Подільського військового поселення у 1846 р. передано в інтендантство діючої армії борошна – 57220 четвертей і круп – 5820 четвертей. У 1848 р. із запасних хлібних магазинів терміново квартируючі військові підрозділи Донського козачого війська в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії отримали у 1–4-х округах: борошна – 4021 четверть, круп – 754 четверті, ячменю – 2667 четвертей, вівса – 3636 четвертей, сіна – 229939 пудів і соломи – 59364 пуди, вартістю, згідно з місцевими довідковими цінами, – 81672 руб. сріблом [13, *арк.* 35; 10, 22]. У 1851 р. із запасних хлібних магазинів Києво-Подільського військового поселення відправлено для військ діючої армії борошна – 10000 четвертей, круп – 937 четвертей, вівса і ячменю – 22000 четвертей, усього – 32934 четверті [14, *арк.* 31].

Грошовий капітал призначався для фінансової допомоги військовим поселенцям-господарям у господарстві, для утримання кінного заводу [11, 94]. Джерелом складання капіталу були артільні гроші військових поселенців, які надходили із діючих ескадронів. Сума капіталу збільшувалася завдяки відрахуванням з кожного військового поселенця-господаря та їхнього помічника по 33 коп. [11, 95] Полковий командир відправляв артільні гроші у полкове управління і відповідав за точні розрахунки платні військових поселенців [11, 96]. Прибутки від продажу вина, церковні гроші, штрафи надходили у допоміжний капітал. Кожний військовий поселенець-господар, інвалід у випадку невідкладної потреби для покращання господарства брав позику до 500 крб. без відсотків, а понад 500 крб. під – 5 % у термін [11, 97], що встановлювало полкове управління.

Для отримання грошової позики для військових поселенців офіцерського складу у кожному окрузі було створено офіцерський допоміжний капітал [9, 510], сформований із додаткової платні офіцерів. Розмір допоміжного капіталу формувався за рахунок різниці відрахувань із заробітної платні обер-офіцерів, переведених із нижчих у вищі чини. Відрахування протягом року становило 30 % офіцерської платні згідно зі штатним розкладом. Військові поселенці офіцерського складу грошові позики брали в кредитних установах [13, *арк.* 35; 14, *арк.* 31]. Відомо, що у 1845 р. в Києво-Подільському поселенні офіцерський допоміжний капітал становив: у 1-ому окрузі – 2364 руб. 86 коп., у 2-ому – 2985 руб. 9 коп., в окремій волості – 423 руб. 8 коп., всього – 5779 руб. 3 коп. [9, 510]. Динаміка капіталів військових поселенців наведена у таблиці 1. Так, у 1847 р. у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення офіцерський допоміжний капітал становив 246358 руб. 52 3/4 коп., з них: у 1-ому окрузі було 27758 руб. 13 коп., або 11,3 %, 2-ому – 35807 руб. 87 3/4 коп., або 14,5 %, 3-ому – 27870 руб. 53 1/4 коп., або 11,3 %, 4-ому – 24020 руб. 57 коп., або 9,7 %, 5-ому – 35486 руб. 11 1/2 коп., або 14,4 %, 6-ому – 39565 руб. 39 1/4 коп., або 16,1 %, 7-ому – 39292 руб. 63 коп., або 16 %, 8-ому – 16557 руб. 28 коп., або 6,7 % [12, *арк.* 37]. Найбільша кількість офіцерського допоміжного капіталу становила – 16,1 % у 6-ому окрузі, найменша – 9,7 % у 4-ому окрузі.

У зв'язку із переведенням 1-ої кірасирської дивізії з Українського

(Харківського) військового поселення в округи Києво-Подільського військового поселення у 1850 р., штаб і обер-офіцери отримали платню 16094 руб. 40 коп. сріблом [10, 25]. У 1852 р. згідно з імператорським наказом було призначено грошову допомогу штаб- та обер-офіцерам розформованих уланських полків та кантоністських дивізіонів і ескадронів Українського (Харківського) військового поселення у розмірі 60704 руб. сріблом [13, *арк.* 36]. У 1853 р. в Українському (Харківському) військовому поселенні офіцерський допоміжний капітал становив 316191 руб. 56 коп. [10, 25], у 1856 р. – 312541 руб. 66 коп., з них: у 1-ому окрузі було 30668 руб. 10 1/2 коп., або 9,8 %, 2-ому окрузі – 41224 руб. 16 1/2 коп., або 13,2 %, 3-ому окрузі – 31798 руб. 72 1/2 коп., або 10,5 %, 4-ому окрузі – 25843 руб. 24 1/2 коп., або 8,3 %, 5-ому окрузі – 43721 руб. 14 коп., або 14 %, 6-ому окрузі – 49719 руб. 60 1/2 коп., або 15,9 %, 7-ому окрузі – 49719 руб. 48 1/2 коп., або 16,8 %, 8-ому окрузі – 36880 руб. 19 1/2 коп., або 11,8 % [13, *арк.* 36]. Отже, за дев'ять років з 1847-го до 1856 р. кількість офіцерського допоміжного капіталу у 1–4-х зменшилася на 5,3 % відповідно з 46,8 % до 41,5 %, у 5–8-х збільшилася на 5,3 %, відповідно з 53,2 % до 58,5 %. У цілому з 1847 по 1856 р. офіцерський допоміжний капітал Українського (Харківського) військового поселення збільшився на 66183 руб. сріблом, або 21,2 %. У 1853 р. у 5-и округах Києво-Подільського військового поселення офіцерський капітал становив 36507 руб. 28 коп., у 1856 р. – 43513 руб. 44 1/4 коп. сріблом, з них: у 1-ому окрузі – 9449 руб. 58 коп., або 2,9 %, 2-ому – 7978 руб. 61 коп., або 14,3 %, 3-ому – 7317 руб. 11 1/4 коп., або 34,8 %, 4-ому – 8532 руб. 7 1/4 коп., або 45,5 %, 5-ому – 5616 руб. 26 коп., або 1 %, окремій волості – 2919 руб. 44 1/4 коп., або 1,5 % [14, *арк.* 31] (див. дод. Табл. 1.). Так, з 1853 по 1856 р. офіцерський допоміжний капітал Києво-Подільського військового поселення збільшився на 7006 руб. сріблом, або 16,1 %. За кошти військового поселення, саме з офіцерського допоміжного капіталу, згідно з правилами від 17 червня 1833 р., дочки офіцерів і чиновників військових поселенців навчалися в Харківському й Полтавському інститутах шляхетних дівчат. Утримання однієї вихованки у Харківському інституті щорічно становило 245 руб., у Полтавському – 250 руб. сріблом [14, *арк.* 31].

Позичковий грошовий капітал надавався на тимчасове користування з метою отримання прибутку у вигляді позичкових відсотків [8, 87; 2, 56]. Джерелами позичкового грошового капіталу були: 1) грошові відрахування із заробітної платні військових поселенців; 2) артільні кошти нижчих чинів армійських полків, зарахованих до категорії поселенців-господарів; 3) кошти від провіантського відомства за купівлю в округах надлишкового хліба; 4) кошти продовольства військ від землі округів; 5) грошові заощадження на обмундирування до реорганізації 1827 р.; 6) прибутки оброчних статей. Також позичковий грошовий капітал збільшувався завдяки відрахуванням коштів за доставку військовими поселенцями у корпусні кампаненти сіна й соломи, за перевезення будівельних матеріалів; від сплати мита за видачу білетів військовим поселенцям для промислів; від продажу з аукціону бракованих коней: пожежних, лісової варті, поштових і громадських жеребців; від продажу громадської пшениці у 1–4-х округах; від трав'яного утримання стройових коней з лугів військового поселення, за перехід військових поселенців у купецький стан у 5–8-х округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії [13, *арк.* 36; 16, 195]; від використання отав і стерні після збору врожаю і прогону військово-поселенської пошти у Києво-Подільському поселенні [14, *арк.* 32]. Враховуючи різноманіття використання позичкового капіталу, існували такі види позик: на домашні потреби – придбання худоби, будівництво вартістю до 200 руб. без відсотків; на торгову діяльність сумою до 500 руб. За використання коштів понад 100 руб. сплачували відсотки. Термін повернення позики становив 1 рік [2, 57]. У 1819 р. були затверджені «Правила на визначення платні військовим поселенцям із позичкового грошового капіталу». Процедура отримання коштів була складною і тривалою [16, 195]. У разі порушення виконання зобов'язань за позиками, зокрема,

сплати у встановлений термін, військові поселенці оформляли відстрочку погашення позики. У випадку смерті боржника майно продавали, а отримані кошти ішли на сплату боргів [16, 196]. Відомо, що в 3-ому, 4-ому, 5-ому округах Києво-Подільського військового поселення щорічно кожний поселенець сплачував 1 руб. 23 коп. сріблом в окружне казначейство на користь позичкового грошового капіталу [5, 56]. У 1845 р. позичковий військово-поселенський капітал Києво-Подільського військового поселення становив: у 1-ому окрузі – 3531 руб. 24 коп., у 2-ому – 8356 руб. 68 коп., в окремій волості – 470 руб. 44 коп., усього 12358 руб. 36 коп. [9, 510]. У 1847 р. у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії позичковий грошовий капітал становив 162815 руб. 58 коп., з них: у 1-ому окрузі було 9733 руб. 21 3/4 коп., або 6 %, 2-ому – 21070 руб. 75 1/4 коп., або 12,9 %, 3-ому – 4218 руб. 2 1/2 коп., або 2,5 %, 4-ому – 4311 руб. 89 1/2 коп., або 2,6 %, 5-ому – 53094 руб. 43 коп., або 32,6 %, 6-ому – 30055 руб. 60 1/2 коп., або 18,6 %, 7-ому – 22981 руб. 26 коп., або 14,1 %, 8-ому – 17350 руб. 40 1/4 коп., або 10,7 % [12, *арк.* 37]. Отже, у 1–4-х округах позичковий грошовий капітал становив 24 %, у 5–8-х округах – 76 %, найбільший показник був у 5-ому окрузі – 32,6 %, найменший у 1-ому – 6 %. У 1853 р. позичковий грошовий капітал нараховував у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення – 243380 руб. 20 коп. сріблом [10, 26], у 1856 р. – 271911 руб. 94 коп. сріблом, з них: у 1-ому окрузі – 26100 руб. 79 1/2 коп., або 9,6 %, 2-ому – 24181 руб. 70 1/2 коп., або 8,9 %, 3-ому – 27628 руб. 67 1/2 коп., або 10,2 %, 4-ому – 21956 руб. 65 1/2 коп., або 8,1 %, 5-ому – 70650 руб. 45 коп., або 26 %, 6-ому – 47017 руб. 3 1/2 коп., або 17,3 %, 7-ому – 27291 руб. 92 1/2 коп., або 10 %, 8-ому – 27088 руб. 70 1/2 коп., або 9,9 % [13, *арк.* 36], всього у 1–4-х округах 36,8 %, у 5–8-х – 63,2 %. Отже, за дев'ять років, з 1847 по 1856 р., кількість офіцерського допоміжного капіталу збільшилася у 1–4-х округах на 12,8 % відповідно з 24 % до 36,8 %, у 5–8-х зменшилася на 12,8 %, відповідно з 76 % до 63 %. У цілому з 1847 по 1856 р. офіцерський допоміжний капітал Українського (Харківського) військового поселення збільшився на 109096 руб. сріблом, або на 40 %. У Києво-Подільському військово-поселенні у 1853 р. позичковий грошовий капітал становив 128469 руб. 17 коп. сріблом, [10, 26] у 1856 р. – 116405 руб. 78 1/4 коп., з них: у 1-ому окрузі – 3425 руб. 77 1/4 коп., або 23,7 %, 2-ому – 16600 руб. 13 3/4 коп., або 19,3 %, 3-ому – 40523 руб. 69 3/4 коп., або 16,8 %, 4-ому – 52932 руб. 21 1/2 коп., або 19,5 %, 5-ому – 1097 руб. 34 1/2 коп., або 14 %, окремі волості – 1826 руб. 61 1/2 коп., або 6,7 % [14, *арк.* 31] (див. дод. Табл. 1.). З 1849 р. для збільшення кількості позичкового грошового капіталу військових поселенців у 1–4-х округах Українського (Харківського) [10, 26] та Києво-Подільського військових поселень кавалерії збільшено обсяг площ громадських посівів пшениці і льону. Розмір площі посівів військового поселення затверджував інспектор резервної кавалерії [7, 564]. Збір врожаю здійснювали поселенці за громадським нарядом, а продаж відбувався з аукціону, що використовувався при штабі начальника округів і в окружних комітетах [14, *арк.* 32]. Так, у 1853 р. у 1–4-х округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії кількість пшениці для продажу становила 2532 четверті, з 1849 по 1854 р. продано цінного хліба на суму 27782 руб. 6,5 коп. сріблом; в округах Києво-Подільського військового поселення – пшениці 37518 четвертей, льону 3397 четвертей, продано цінного хліба з 1849 по 1854 р. на суму 198939 руб. 5 коп. [10, 27].

Джерелом заснування коштів для утримання кінного заводу (з двома штатними працівниками: берейтор і помічник) були: щорічні грошові надходження полкового управління від дня заснування кінного заводу протягом чотирьох років; прибутки від продажу бракованих стрийових коней, що надходили у ведення полкового управління; прибутки від продажу заводських коней, нездатних до розмноження і військової служби; прибутки від продажу надлишкового сіна і найму пасовиськ, [11, 100] на період перебування діючих ескадронів у походах.

Для продовольства коней в округах Українського (Харківського) військового поселення зберігали необхідну кількість вівса або ячменю на насіння для

громадських посівів [7, 523]. Надлишкові кошти поселених ескадронів після виплат позик направляли у банк або опікунську раду під відсотки [11, 101]. Полкове управління щомісячно складало та подавало головному начальнику над військовим поселенням звіти, що відображали зведену інформацію про зберігання і використання коштів [11, 102].

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що грошовий капітал військових поселень кавалерії включав: позичковий і офіцерський допоміжний. При зазначеній диференціації в економічному відношенні Українського (Харківського) та Києво-Подільського регіональних військових поселень кавалерії на внутрішньо-системному рівні всі поселені кавалерійські округи приносили стабільні прибутки у вигляді економії державних фінансів на утримання армії.

* Четверть – стара російська міра об'єму сипучих тіл (зерна, круп, борошна) = 131,04 кг; 3,07 л.

** Четверик – стара російська міра об'єму сипучих тіл (зерна, круп, борошна) = 26,2 л.

*** Гарнець – стара російська міра об'єму сипучих тіл (зерна, круп, борошна) = 3,28 л.

Джерела та література:

1. Багалій-Татарінова О. Нариси з історії військових поселень на Україні // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – № 6. Присвячується керівникові кафедри акад. Д. І. Багалієві з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. – Державне видавництво України. – Харків, 1927. – С.131–143.

2. Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО «Принт», 1992. – 89 с.

3. Большая российская энциклопедия: В 30 т. / Председатель науч.-ред. совета Ю. С. Осипов. Отв. ред. С. Л. Кравец. – Т. «Россия». – М.: Большая Российская энциклопедия, 2004. – 1007 с.: ил.: карт.

4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба. – Т. 10. – Ч. 1. Киевская губерния. – С.Пб., 1848. – 253 с. + 11 табл.

5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента генерального штаба. – Т. 10. – Ч. 2. Подольская губерния. – С.Пб., 1849. – 159 с. + сведения специальные 93 с. + 16 табл.

6. Литовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – 83 с.

7. Свод военных постановлений. – Кн. 4. – Ч. 5. – С.Пб., 1838. – 630 с.

8. Слабченко М. Є. Військові поселення на Україні // Матеріали економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 83–92.

9. Статистическое описание Киевской губернии. Изданное тайным советником сенатором И. Фундуклеем. – С.Пб., 1852. – Ч. 2. – 534 с.

10. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – 38 с.

11. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 1. Устройство и управление военного поселения регулярной кавалерии. – С.Пб., 1817. – 102 с.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві). – Ф. КМФ (колекція мікрофільмів) 12. – Оп. 1. – Спр. 109.

13. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 110.

14. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111.

15. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 281.

16. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Динаміка капіталів Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії

*	Позичковий грошовий капітал						Офіцерський допоміжний капітал						
	1847 р.			1856 р.			1847 р.			1856 р.			
Округ	Українське (Харківське) військове поселення			Києво-Подільське військове поселення			Українське (Харківське) військове поселення			Києво-Подільське військове поселення			
	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	
1	9733	21 s	26100	79 S	1	3425	77 j	27758	13	30668	10 S	9449	58
2	21070	75 j	24181	70 S	2	16600	13 s	35807	87 s	41224	16 S	7978	61
3	4218	2 S	27628	67 S	3	40523	69 s	27870	53 j	31798	72 S	7317	11 j
4	4311	89 S	21956	65 S	4	52932	21 S	24020	57	25843	24 S	8532	7 j
5	53094	43	70650	45	5	1097	34 S	35486	11 S	43721	14	5616	26
6	30055	60 S	47017	3 S	Окрем. волос.	1826	61 S	39565	39 j	49719	60 S	2919	81
7	22981	26	27291	92 S	Всього	116405	78 j	39292	63	52686	48 S	43513	44 S
8	17350	40 j	27088	70 S				16557	28	36880	19 S		
Всього	162815	58 s	271911	94				246358	52 s	312541	66		

Таблицю складено за даними: ЦДА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 36–37; там само. – Спр. 111. – Арк. 32.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У другій половині XIX ст. новоутворені земства стали невід'ємною складовою громадського, соціально-економічного та політичного життя на Чернігівщині. Їх поява у 1864-1865 рр. однозначно сприяла вирішенню цілої низки болючих проблем соціальної сфери, які відчутно гальмували розвиток губернії і вимагали від інституцій влади прискореного пошуку нових підходів та засобів для подолання помилок дореформених часів. За роки свого існування земства накопичили значний практичний досвід в організації системи охорони здоров'я, що помітно підвищило їх авторитет як органів місцевого самоврядування. Шлях земської медицини, який охоплює півстоліття складної для нашої держави епохи, тривалий час продовжує притягувати увагу діячів науки і культури, медичних працівників, підприємців, спеціалістів у галузі менеджменту, державних службовців.

Перші дослідження процесу становлення й розвитку земської медицини на Чернігівщині з'являються вже у другій половині XIX ст. Авторами цих публікацій виступали переважно активні земські діячі та лікарі. Доволі об'ємний, різноманітний за характером і змістом статистичний матеріал з історії організації санітарної справи у Чернігівській губернії представлений в роботах Є. Святловського [1] та В. Хижнякова [2]. Цікаві нариси з історії приказної та земської медицини на Чернігівщині були зроблені Г. Соколовим [3]. О. Русов визначив стан медичної сфери за перші 25 років існування земства у Чернігівській губернії [4]. Проблеми створення ефективної епідеміологічної служби для боротьби із туберкульозом на Чернігівщині часів земських перетворень досліджував В. Сукенніков [5]. У процесі формування радянської історіографії під керівництвом колишнього земського лікаря С. Ігумнова була підготовлена перша і одна з найкращих робіт з історії медицини України, де в проблемно-хронологічному порядку були досліджені основні аспекти земсько-медичної справи, в тому числі і по Чернігівській губернії [6]. Системно досліджували земську медицину з моменту її започаткування до Першої світової війни І. Страшун [7] та С. Каган [8]. Варто підкреслити, що крім статистичної інформації, яка характеризувала стан земської медицини в цілому, автори зазначених праць наводять цікаві дані по організації системи охорони здоров'я на Чернігівщині. Протягом 60-70-х років XX ст. вийшло декілька публікацій з історії санітарної справи у Чернігівській губернії. Так, Л. Замдорг [9] визначив основні етапи боротьби з туберкульозом на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст., а Д. Рябко [10] окреслив головні проблеми становлення і розвитку санітарно-епідеміологічної організації краю. Протягом 80-90-х років минулого століття історико-медичні дослідження на Чернігівщині продовжували А. Груша [11], В. Гончаренко та ін. [12]. На початку XXI ст. було захищено два дисертаційних дослідження, де комплексно була розглянута діяльність земств по створенню системи охорони здоров'я на Лівобережній та Південній Україні [13]. Автори цих наукових праць не обминули головні напрямки розвитку медичної сфери на Чернігівщині, але в основному досліджували проблеми історії земської медицини Донбасу, Харківської, Полтавської, Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній.

Отже, незважаючи на значну кількість праць, присвячених земсько-медичній тематиці, залишається дискусійним питання у визначенні характерних рис

становлення й розвитку системи охорони здоров'я в кожній губернії та в Чернігівській зокрема. У даній статті автор акцентує увагу на таких аспектах історії земської медицини Чернігівщини: 1) особливості матеріально-фінансового забезпечення системи охорони здоров'я; 2) проблеми організації санітарної справи. Для розв'язання поставлених завдань автор вважає за необхідне окреслити головні напрями діяльності не тільки земських установ, а й медичної громади Чернігівщини в організації системи охорони здоров'я. Це дасть змогу об'єктивно охарактеризувати загальний стан земської медицини на Чернігівщині у другій половині XIX ст., зрозуміти природу взаємин органів місцевої влади і медичного персоналу, обміркувати причини успіхів та прорахунків у справі поліпшення медичного обслуговування населення регіону на перших етапах створення стаціонарної медицини.

2 листопада 1865 року Чернігівська земська управа прийняла від Приказу громадського піклування усі його справи та медичні установи і започаткувала земську медицину [11, с. 18]. Процес реформування системи охорони здоров'я на Чернігівщині у другій половині XIX ст. суттєво ускладнювався прогалинами в організації медичного обслуговування, набутими за часів приказної медицини. До впровадження земських установ у 1864 р. лікарні та богадільні існували лише в губернському та кількох повітових містах. У селах взагалі не було державних лікарень, лише в окремих губерніях діяла невелика кількість фельдшерських пунктів. Бідне населення майже не користувалося медичними послугами через обов'язкову плату за лікування. У середині 60-х рр. XIX століття прийнята земствами медична спадщина від Приказу громадського піклування, мала численні недоліки, а саме: незадовільний господарчий стан лікарень, низькокваліфіковані кадри, відсутність сучасного медичного і господарського реманенту, велику епідемічну захворюваність та високу смертність [14, с. 286].

На перших етапах існування земської медицини на Чернігівщині були створені всі необхідні умови для поступового поповнення медичної галузі професійними кадрами та визначені напрямки постійного вдосконалення кадрового потенціалу [15, с. 10]. Але, крім вирішення кадрової проблеми, подальше реформування системи охорони здоров'я вимагало від земських установ відповідних корективів фінансової політики в галузі медицини. За ініціативою губернського земського зібрання 12 грудня 1866 р. всі повітові земства отримали в розпорядження лікарняні суми для подальшого покращення стану лікувальних закладів. Водночас повітові земства змогли брати позики або навіть безповоротну грошову допомогу з бюджету громадської опіки, який контролювався губернським земством, на вдосконалення системи охорони здоров'я. Якщо розглянути витрати з місцевих бюджетів на покращення умов медичного обслуговування, то беззаперечним є факт визнання земствами пріоритетним саме розвитку медичної сфери в загальному пакеті соціальних реформ. У 1880 р. витрати на медицину в Чернігівській губернії становили 134 тис. крб., у 1886 р. – 293 257 крб., а вже у 1895 р. ця сума досягла 381 тис. крб. Проаналізувавши середні витрати земства на покращення медичного обслуговування за перші 25 років його існування, ми отримуємо суму майже 300 тис. крб. на рік, а це, за висловом Є. Святловського, є «цифра весьма почтенная» [1, с. 151]. Підтвердженням такого привілейованого статусу земської медицини серед інших напрямків соціальної політики Чернігівського земства є й інші статистичні дані: із загальної суми земських витрат у 1895 р. медицина отримала 28 % коштів, тобто більше 1/4 місцевого бюджету, а освіта – тільки 18 % [4, с. 310].

Отже, за останню чверть XIX ст. відшкодування земств Чернігівської губернії на розвиток медицини краю порівняно із дореформеною добою збільшились майже утричі. Без сумніву, зростання грошових надходжень у медичний бюджет сприяло подальшій модернізації системи охорони здоров'я на Чернігівщині.

Але попри постійні фінансові вливання з боку держави у медичну сферу, в другій половині XIX ст. у губернії виникла проблема раціонального та рівномірного

розподілу коштів між повітами. Значну матеріальну підтримку від земських установ на розвиток медицини отримували Чернігів та Чернігівський повіт. У другій половині XIX ст. їх витрати були в 27 разів більшими, ніж будь-якого іншого повіту та удвічі більшими, ніж витрати на медицину всіх повітів губернії, разом узятих [4, с. 305]. Як свідчать досліджені матеріали, подібна фінансова колізія спостерігалася у більшості повітів Чернігівської губернії. Так, медичний бюджет Конотопського повіту був майже в чотири рази більше Мглинського і втричі – Глухівського. Привертає увагу те, що десятина, яку сплачувало населення Конотопського повіту на утримання медичного персоналу, була в 6 разів більша, ніж у Мглинському [1, с. 155]. При цьому збільшення десятини зовсім не гарантувало поліпшення медичного обслуговування в тому або іншому повіті губернії [1, с. 160]. У Городнянському повіті витрати на медицину становили 21 тис. крб., утримувалася лікарня на 25 ліжок та 7 дільничних лікарів. У той же час Стародубський повіт мав медичний бюджет 22 тис. крб., за рахунок якого утримував лікарню на 45 ліжок і 3 лікарів [4, с. 318].

Така вибіркова фінансова політика земств за умов майже однакової захворюваності населення по всій губернії приводила до зростання медичних коштів в одному повіті і, навпаки, до зменшення медичного бюджету – в іншому. Для того, щоб професійно вийти з цієї проблемної ситуації та припинити постійні суперечки між «багатими» і «бідними» повітами, Є. Святловський запропонував декілька організаційних заходів. По-перше, на його думку, земствам необхідно систематично впорядковувати статистичні дані по кожному повіту Чернігівської губернії відносно чисельності населення, його народжуваності, захворюваності та смертності, причому обов'язково вказувати її причини. По-друге, для визначення основних тенденцій розвитку системи охорони здоров'я потрібно співвідносити ці дані із земсько-медичними вказівками та інструкціями по повітах і губернії за великий проміжок часу. І, по-третє, для більш-менш точного підрахунку необхідних витрат на медицину земські установи мають враховувати специфіку кожного повіту, а саме: кліматичні умови, топографічні дані, етнографію краю, економічний стан тощо [1, с. 151].

Наприкінці XIX ст. подібні фінансові ускладнення в організації лікарської справи виникли у губернській земській лікарні. У 1895 р. середнє перебування хворого в соматичних відділеннях медичного закладу становило від 9 до 21 дня, а в психіатричному – 208 днів. Звичайно, тривале перебування пацієнтів психіатричних відділень суттєво вплинуло на фінансове утримання й лікування звичайних хворих. Так, за період 1866-1876 рр. грошові витрати на хворого соматичних відділень становили 16,7 крб., психічного хворого – 84,83 крб. на рік; за період 1887-1892 рр. вони зросли відповідно до 16,95 і 129,80 крб. За 25 років реформування медичної сфери витрати на утримання звичайних хворих залишились майже незмінними, а у той же час грошові надходження на лікування психічно хворих збільшились у 1,5 разу [17, с. 86-88]. Для фінансового розвантаження центрального медичного закладу земські установи змушені були відкрити дві психіатричні лікарні: у Чернігові (450 ліжок) та в Ніжині (240 ліжок) [11, с. 28].

Отже, у другій половині XIX ст. за станом фінансування земська медицина на Чернігівщині займала привілейовану позицію в реформуванні соціальної сфери, але незаперечним залишається факт нерівномірного розподілу медичних коштів між повітами губернії. Нерівномірність грошового навантаження та дефіцит достовірної медичної інформації по кожному повіту унеможлилювали бажання провідних лікарів дати об'єктивну оцінку стану земської медицини в цілому по губернії та раціонально розподілити державні кошти. Водночас варто наголосити на тому, що фінансові труднощі не тільки гальмували процес реформування медицини, а й сприяли її подальшій модернізації. Саме через виникнення фінансових проблем земств у галузі медицини вперше почали працювати психіатричні лікарні, що значно покращило загальний стан системи охорони

здоров'я на Чернігівщині у другій половині XIX століття.

Окремої уваги заслуговує рішення земськими установами питання матеріального забезпечення медичних працівників. Як свідчать матеріали з'їздів земських лікарів, грошовий еквівалент лікарської праці на той час за багатьма показниками суттєво перевищував сімейний бюджет представників інших соціальних професій. В перші десятиріччя існування земства заробітна плата лікарів коливалась від 900 до 1200 крб. на рік. Так, у 1873 р. лікар Чернігівського повіту отримував 1000 крб. на рік, а фельдшер – 180 крб. Крім того, збережені після оплати праці кошти витрачалися лікарською дільницею на купівлю ліків, медичного інструменту, для відряджень тощо [16, с. 116]. Принагідно зазначимо, що питання заробітної плати кожне повітове земство вирішувало на власний розсуд і в основному збільшувало її розмір за рахунок прибавки за стаж роботи [1, с. 187-188]. За обставин, що склалися в медичній галузі на Чернігівщині у другій половині XIX ст., земства повністю розпоряджались грошовими ресурсами, і тому матеріальне забезпечення медичного персоналу безпосередньо залежало від фінансового стану повітових земських управ.

При розгляді фінансової політики земств у медичній сфері необхідно окреслити таку її особливість. За умов дефіциту професійної лікарської допомоги основне навантаження в селах лягало на фельдшерські плечі. Але якщо поглянути на зарплату фельдшерів, то порівняно із лікарською вона була значно меншою. У другій половині XIX ст. у Чернігівській губернії фельдшери, фельдшеріці та акушерки отримували в середньому від 120 до 390 крб. на рік, а на початку XX ст. – від 300 до 400 крб. [6, с. 54].

Таким чином, у другій половині XIX ст. земські установи Чернігівщини на достатньому рівні проводили соціально-фінансову підтримку медичної громади, а земські лікарі перетворились на один із забезпечених станів тогочасного суспільства. Але, незважаючи на зростання обсягу роботи в сільській місцевості саме фельдшерів, оплата їхньої праці підвищувалася занадто повільно і в порівнянні із лікарською залишалась низькою.

Однією із суперечливих проблем реформування медичної сфери, яка вимагала від земств достатнього фінансування, була потреба у створенні дієвої санітарної системи, а саме – санітарного бюро. Першими в Україні санітарні бюро запровадили Херсонська та Чернігівська губернії, що значно покращило організацію санітарної справи та, врешті-решт, боротьбу із епідеміологічними захворюваннями. В Росії подібні медичні установи були лише в Московській та Петербурзькій губерніях [4, с. 315]. Протягом існування земської медицини санітарні бюро в Чернігівській губернії очолювали відомі лікарі: у 1882-1883 рр. – В. Ільїн, з 1889 по 1893 рр. – Є. Святловський, в 1916 р. – М. Котельников. Але утворення санітарних бюро було тільки одним з етапів конструювання санітарної служби в Чернігівській губернії. За матеріалами VI з'їзду лікарів ефективна медико-санітарна організація повинна була б спиратися на:

- 1) «санитарных попечителей», яких має обирати кожне повітове земство строком на 3 роки для контролю за станом здоров'я населення повіту;
- 2) санітарні ради, до складу яких повинні увійти санітарний лікар, «санитарные попечители», а також на засідання можуть бути запрошені діячі церкви, освіти;
- 3) повітові санітарні ради, до складу яких повинні увійти представники повітового земства, всі дільничні лікарі, санітарний лікар та ветеринар;
- 4) губернську санітарну раду;
- 5) санітарно-статистичне бюро із статусом виконавчого органу губернської санітарної ради, яке очолює медик-статист;
- 6) санітарних лікарів [2, с. 14-21].

Усвідомлюючи значні грошові витрати того часу (20 тис. крб.), 28 лютого 1897 р. губернське земство все ж таки підтримало основні положення з утворення медико-санітарної організації за проектом В. Хижнякова. Але через численні протиріччя з цього питання між представниками медичної громади, наступний

з'їзд лікарів у 1898 р. погодився на втілення в життя лише окремих його пропозицій: скликати з'їзди лікарів через кожні 3 роки, створити санітарні ради із зобов'язанням проводити збори їх членів кожні 4 роки, відновити діяльність губернської санітарної комісії, запросити лікаря для впровадження медичної статистики і включення до програми «Земського Сборника» щомісячної земсько-медичної хроніки [4, с. 316].

На жаль, незважаючи на вкрай тяжку епідеміологічну ситуацію на Чернігівщині в другій половині XIX ст., земства продовжували гальмувати процес утворення санітарних бюро. Слід підкреслити, що одним з головних аргументів у бажанні земських установ позбавити санітарні бюро достатньої фінансової підтримки була занадто велика, на думку деяких земських діячів, програма для створення належних умов їх функціонування [6, с. 104]. Супротивники санітарної справи (Ф. Лизогуб та ін.) наголошували на розв'язанні насамперед питань підвищення добробуту та загального інтелекту сільського населення. На їх думку, забезпечення земствами саме такої соціальної політики, а також екологічно чисті природні умови праці селян, допоможуть подолати епідеміологічну кризу в губернії [2, с. 6-7].

Невирішене питання системної організації санітарної справи, постійне блокування земськими установами пропозицій відомих лікарів призвело до погіршення епідеміологічної ситуації в регіоні на зламі XIX-XX ст. Аналіз медичних статистичних даних другої половини XIX ст. свідчить про постійне зростання інфекційних хвороб на Чернігівщині, особливо туберкульозу. За матеріалами Чернігівської обласної науково-практичної конференції 1967 р., присвяченої вивченню та узагальненню досвіду боротьби з туберкульозом, у 1880 р. в Чернігівській губернії відповідний діагноз мала 10,1 людини на 10 тис. населення, а в 1914 р. цей показник сягнув уже позначки 55,2. За період 1890-1905 рр. захворюваність на туберкульоз у регіоні збільшилась утричі. Варто підкреслити, що, незважаючи на вищенаведені факти, в 1901-1905 рр. лікарською допомогою на Чернігівщині було охоплено лише 4,7 % носіїв цієї страшної хвороби, а перший рентген-кабінет при губернській лікарні починає працювати тільки у 1909 р. [9, с. 9]. Крім того, в губернії довгий час була відсутня впорядкована медична статистика, карткова система реєстрації хворих на туберкульоз і, зрозуміло, був відсутній своєчасний моніторинг епідеміологічної ситуації. Такі стратегічні помилки місцевої влади призводили до втрати великої кількості цінного статистичного матеріалу, а земство позбавлялося точних розрахунків щодо витрат на організацію санітарної служби в регіоні [1, с. 151]. Вже на початку XX ст., за висловом одного із дослідників земської медицини В. Суkenнікова, захворювання на туберкульоз у Чернігівській губернії набуває характеру народного лиха [5]. Але паростки перших спроб колективної боротьби земств і лікарів із туберкульозом у регіоні з'являються значно пізніше. Тільки в 1912-1914 рр. у Бахмачі та Чернігові були відкриті відділи Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом [9, с. 9]. Як результат сповільнених дій місцевої влади по захисту населення від цієї страшної хвороби, у 1913 р. Чернігівська губернія зайняла перше місце серед інших губерній в Україні за кількістю захворювань на туберкульоз [11, с. 15].

Отже, епідеміологічна ситуація, що склалася на Чернігівщині у другій половині XIX ст., вимагала від органів місцевого самоврядування радикальних змін в системі боротьби з інфекційними хворобами. Організація ефективного епідеміологічного моніторингу на перших етапах конструювання санітарної служби передбачала утворення дієвого контролюючого органу, яким було санітарне бюро. Саме його діяльність дозволяла б не тільки контролювати роботу санітарних лікарів, а й вчасно реагувати на спалахи інфекційних хвороб та вносити відповідні корективи в фінансову політику земств. На жаль, через консерватизм мислення окремих земців та фінансові труднощі санітарна справа в Чернігівській губернії все ще не була організована, а санітарне бюро не набуло статусу постійно діючого виконавчого

органу губернської санітарної ради.

Таким чином, підсумовуючи викладене, в перші десятиріччя свого існування земська медицина краю не відчувала гострого дефіциту в питанні фінансового забезпечення свого розвитку. Земські установи Чернігівщини отримали від держави значну матеріальну підтримку для покращення системи охорони здоров'я, що суттєво вплинуло на загальний рівень медичного обслуговування. За умов фінансового благополуччя земські лікарі міцно трималися за свої робочі місця, і тому кадрова плінність в земській медицині була майже відсутня.

У той же час на зламі XIX-XX ст. у Чернігівській губернії залишається невирішеною проблема раціонального розподілу медичних коштів, а оплата фельдшерської праці за обставин постійного зростання інфекційних хвороб потребувала свого подальшого вдосконалення. Крім того, постійне тертя з фінансових питань між представниками місцевої влади на Чернігівщині і медичною громадою призвели до гальмування процесу створення ефективної санітарної системи та своєчасного епідеміологічного моніторингу. Ці прорахунки в організації системи охорони здоров'я однозначно відбилися на якості надання медичних послуг, що в подальшому спровокувало погіршення епідеміологічної ситуації в Чернігівській губернії.

Джерела та література:

1. Святловский Е.В. Земская медицина в Черниговской губернии в 1886 г. (по отчётам делегатов 4-ому очередному съезду врачей) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. - № 9-10. – С. 151-188.
2. Доклад губернского гласного В.М. Хижнякова о медико-санитарной организации в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. - № 1. – С. 1-22.
3. Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. - № 1-2. – С. 104-107; № 10. – С. 58-118.
4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т. II. – Чернигов, 1899. – С. 296-319.
5. Сукенников В.А. Материалы для изучения туберкулёза лёгких в Черниговской губернии. Черниговский, Нежинский уезды // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. - № 1-2. – С. 55-103.
6. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму. – К., 1940. – 153 с.
7. Страшун И.Д. Полвека земской медицины (1864-1914) // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – С. 30-68.
8. Каган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – С. 82-92.
9. Замдорг Л.Я. Основные этапы борьбы с туберкулёзом на Черниговщине // Опыт борьбы с туберкулёзом в Черниговской области. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, сентябрь 1967 г. – Чернигов. 1967. – С. 9-12.
10. Рябо Д.В., Колесников Н.В. К истории развития санитарно-противоэпидемической организации на Черниговщине // Опыт борьбы с туберкулёзом в Черниговской области. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, сентябрь 1967 г. – Чернигов, 1967. – С. 12-14.
11. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – С. 15-36.
12. Из истории развития здравоохранения Черниговщины / Гончаренко В.А., Груша А.Н., Петрик А.И. и др. – Чернигов, 1989. – С. 6-17.
13. Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 – 1917 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 2002; Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
14. Верхратський С.А. Історія медицини. – К., 1983. – С. 286-295.
15. Груша А.М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – С.8-12.
16. Протоколы 1-го очередного губернского съезда земских врачей Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1882. - № 10. – С. 65-168.
17. Губернская земская больница (медико-статистический отчёт) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. - № 10. – С. 74-98.

НАУКОВИЙ ВНЕСОК Я. КОЗЕЛЬСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕХАНІКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Особливе місце у розвитку громадської думки в Україні у другій половині XVIII ст. належить вихідцю із козацької сім'ї Я. Козельському, що продовжив матеріалістичні традиції М. Ломоносова. Він видав ряд відомих філософських творів, у яких була яскраво виражена матеріалістична тенденція – визнання матеріального світу і засудження містицизму та мракобісся. Я. Козельський критикував кріпосне право і владу поміщиків над селянами, таврував тиранів, завойовників та дармодів [1].

Крім цього, він продовжив боротьбу з вольфіанством, започатковану М. Ломоносовим та Л. Ейлером, для якого “вольфіанство з його педантизмом та формалізмом, з прірвою між досвідом і філософською спекуляцією, з його доведеним до межі геометричним методом ... було ... майже уособленням відродженої схоластики” [2]. Проте майже не досліджена і відповідно заслуговує на увагу його наукова діяльність, присвячена становленню та розвитку механічних знань в Україні.

Об'єктом дослідження пропонованої статті є творчий шлях Я. Козельського. Предмет вивчення – його громадська та науково-дослідницька діяльність щодо становлення та розвитку механічних знань на теренах України у другій половині XVIII ст.

Наше завдання – ввести до наукового обігу нові документи та факти, а також висвітлити маловідомі або ж несправедливо забуті події про діяльність та життєвий шлях Я. Козельського у становленні та розвитку механічних знань на території України у другій половині XVIII ст.

Спеціальних ґрунтовних досліджень, присвячених діяльності Я. Козельського в галузі механіки, взагалі не існує. На сьогодні є лише поодинокі та окремі спроби вивчення спадщини Я. Козельського у наукових працях “Історія української культури” [3] та “Природознавство в Україні до початку XX ст.” [4].

Яків Павлович Козельський народився у 1729 р. (за іншими джерелами, у 1728 р. [5]) в с. Келеберді (нині Канівського району Черкаської області) у служилій козацькій сім'ї. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії (1744 – 1750) та Академічному університеті при Петербурзькій Академії наук (1751 – 1757) [6]. Викладав у Артилерійській та Інженерній школах (м. Петербург), а згодом працював секретарем Сенату в Петербурзі (1767 – 1770) та членом Малоросійської колегії в Глухові (1770 – 1778), де читав курси з математики та механіки [7].

Яскраво виражена громадська позиція Я. Козельського, за якою засуджував кріпосницький лад в Російській імперії, виправдовував стихійні виступи народних мас проти феодального гноблення. Найрозумнішим політичним ладом вважав республіку. Його ідеалом було суспільство, засноване на праці, де існує приватна власність, але тільки така, що здобута особистою працею, де “спільна користь є основою всіх людських чеснот і законодавств” [8]. Він написав чимало оригінальних праць з філософських питань і точних наук, переклав низку соціально-економічних творів іноземних авторів.

Найважливішими філософськими працями Я. Козельського були “Філософські пропозиції” (1768), де у формі ілюзорної свідомості викладено його

систему поглядів на сучасність і державу, “Статті про філософію та її розділи із французької енциклопедії (ч. I., СПб., 1770)”, “Статті про мораль у філософії та її розділи (ч. II., СПб., 1770)” [9], а також “Міркування двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання” (1788). В останньому творі він виклав тогочасні погляди на світ та його пізнання: “... міркування про людські пізнання з фізики, лікарської практики, досліджень природи та її таємниць, що природничою історією відкриваються, а саме: про стихії, землю, воду, повітря, вогонь, про людину і тварин, про рослини та мінерали, що використовуються в лікарській науці, про важкість, рух і спокій земних тіл тощо” [10].

Недостатньо висвітленою науковою спадщиною Я. Козельського є діяльність у галузі механіки. Аналіз розвитку в Україні механічного мистецтва та нагромадження знань у галузі механіки до XVIII ст. показує, що вони ґрунтувалися на пізнанні певних законів механіки (наприклад, законів перетворення неперервного руху в коливальний або у прямолінійний зворотно-поступальний рух) і пов’язувалися із застосуванням у практиці будівельної техніки, транспортних засобів, споруд різного призначення. Саме механічне мистецтво, втілене в найрізноманітніші механізми та пристрої, стимулювало розвиток механіки. Я. Козельський продовжив та зробив помітний внесок у становлення та розвиток механіки на теренах України у другій половині XVIII ст.

Діяльність Я. Козельського відбувалася в період, коли розбудова флоту, заснування залізобудівних заводів, будівництво шляхів, фортифікаційних споруд стимулювало передусім розробку елементів прикладної механіки, тим більше, що механічне мистецтво, втілене в найрізноманітніші пристрої й механізми, було дуже поширеним в Україні. Це механізми з обертальними і поступальними кінематичними парами (колесо, шарнір, повзун, клин), важільні інструменти, підйомні механізми, в яких використовувалися блоки, коловороти та різні варіанти систем блоків та коловоротів. Значного поширення набули верстати (токарні, свердлильні, ткацькі), ручні та водяні млини, вітряки. На базі водяного колеса створювалися механізми, за допомогою яких рух двигуна передавався до робочого інструмента: механічний важільний молот, точильні пристрої (перетворення обертального руху в перервно-поступальний), порохові млини з кулачковим валом (перетворення обертального руху в зворотно-поступальний). Серед механізмів із складними кінематичними ланцюгами та великими передаточними відношеннями використовувалися зубчасті передачі між осями, які оберталися й перетиналися між собою. Поява вогнепальної зброї зумовила винахід великої кількості нових механізмів, які використовувалися на порохових млинах.

Так, наприклад, Я. Козельський написав відомі на той час навчальні підручники “Арифметичні пропозиції для використання артилерійськими кадетами” (1764) та “Механічні пропозиції” (1764). Останній підручник мав значний успіх, витримав два видання (1764, 1787) та відіграв важливу роль у розвитку механіки в Україні, зокрема в Харківському колегіумі [11]. Підручник “Механічні пропозиції” мав широке коло читачів у Харківському колегіумі та його додаткових класах.

Саме Харківський колегіум, заснований в 1726 р., був важливим центром поширення природничонаукових знань в Україні у XVIII ст. (поряд з Києво-Могилянською академією). Спочатку як окремий предмет механіка не викладалася, проте деякі відомості давалися в курсах з фізики, фортифікації, артилерії та архітектури. З часом у створених при Харківському колегіумі додаткових класах (1765) особлива увага приділялася “інженерству, артилерії та геодезії” [12], тобто практичним знанням, де мали місце і елементи механіки. Проте механіку, як окремий предмет викладання, було введено у вищезгаданому навчальному закладі тільки в 1790 р. [13].

Слід зазначити, що першим викладачем у додаткових класах був І. Ніколаєв, переведений для роботи в Харківський колегіум безпосередньо з дійсної служби в артилерійському корпусі і який у своїй викладацькій діяльності використовував

“Механічні пропозиції” Я. Козельського. Тому першими предметами технічного профілю тут стали артилерія та фортифікація. І. Ніколаєв брав участь у розробці та будівництві різних технічних споруд у Харкові, виїздив для консультації в інші міста України. Його викладацька діяльність була тісно пов’язана з практикою [14].

Підручник “Механічні пропозиції” Я. Козельського містив докладний аналіз питань статичної та динамічної без застосування диференціального та інтегрального числення, посилання на фундаментальні праці Х. Гюйгенса, І. Ньютона та Л. Ейлера.

Предметом механіки “як фізичної науки”, за Я. Козельським, “є рівновага і рух тіл”, тому в підручнику він розглядав: питання про рівновагу твердих тіл взагалі та на похилій площині; рівновагу простих і складних машин; дію твердих тіл після удару; приведення машин у рух і визначення в машинах тертя та “різних відхилень” (згин балки, негнучкість каната тощо) [15].

Я. Козельський був прихильником атомно-молекулярної теорії, вимагав ясності викладання і з’ясування фізичної суті завдання. “Головний і єдиний з усіх фізичних наук предмет є натура”, – підкреслював він [16]. Як прибічник картезіанства, він у дусі цього вчення тлумачив, наприклад, поняття маси, ототожнював кількість руху із силою. При викладенні законів тертя (ковзання, сухого) посилався на праці французького механіка і фізика Г. Амонтона (1663 - 1705) та німецького механіка (1674 - 1727) Я. Лейполяда, котрий перевіряв досліді Амонтона [17]. Він правильно стверджував незалежність сили тертя від площі тіл, які стикаються. Фізичною причиною виникнення сил тертя Я. Козельський вважав шершавість тіл, що стикаються під час руху [18].

Окрім цього, багато уваги приділяв Я. Козельський теорії складних машин (складні важелі, складні блоки, системи зубчастих коліс, гвинт, домкрат), при цьому вчений підкреслював прикладне значення механіки. Інші праці Я. Козельського, які характеризувалися практичною направленістю, були присвячені фортифікації [19]. Підручник “Механічні пропозиції” Я. Козельського був одним з найкращих творів навчальної літератури XVIII ст. не тільки в Україні, а й на теренах Російської імперії.

Як бачимо з вищеприведеного, накопичення прикладних знань на теренах України наприкінці XVIII ст. відбувалося еволюційними темпами, що створювало певні передумови для становлення прикладної механіки як науки в XIX ст.

Отже, узагальнюючи, можна зробити висновок, що просвітницька і наукова діяльність Я. Козельського наприкінці XVIII ст. сприяла розвитку теоретичної думки в Україні. Більш того, навчальний підручник з механіки Я. Козельського “Механічні пропозиції” користувався значною популярністю, він зайняв чільне місце в навчальній механічній літературі XVIII ст. поряд з іноземними джерелами Г. Крафта, Б. Белідора та інших, що створювало необхідний фундамент для становлення вітчизняної механіки як науки.

Джерела та література:

1. Історія Української РСР: У двох томах. – К., 1967. – Т. 1. – С. 324.
2. Коган Я. А. Просветитель XVIII в. Я. П. Козельский. – М., 1958. – С. 103.
3. Історія української культури. У п’яти томах. Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2003. – 1247 с.
4. Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К., 2001. – 420 с.
5. Первый биографический БЭС. – СПб., 2007. – С. 494.
6. Украинский Советский Энциклопедический Словарь: В 3-х т. – К., 1988. – Т. 2. – С. 90.
7. Радянська енциклопедія історії України. Том 2. Державін-Лестригони. – К., 1970. – С. 414.
8. Там само. – С. 414.
9. Философский словарь. – М., 1972. – С. 181.
10. Козельский Я. П. Рассуждение двух индейцев Калана и Ибрагима о человеческом познании. – СПб., 1788. – С. 1 – 2.
11. История механики в России / Под ред. А. Н. Боголюбова, И. З. Штокало. – К., 1987. – С. 122.

12. Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О. Указ. праця. – С. 176.
 13. Дорогов А. А. Учение о машинах в русской научно-технической литературе периода мануфактурной техники // Тр. ИИЕТ АН СССР. – 1956. – Т. 8. – С. 100.
 14. Історія української культури. Указ. праця. – С. 707.
 15. Козельский Я. П. Механические предложения. – СПб., 1764.
 16. Козельский Я. П. Философские предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII ст. – М., 1952. – Т. 1. – С. 576.
 17. Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Биографический справочник. – К., 1983. – С. 280.
 18. Вовкотруб Ю. М. Внесок Я. Козельського у становлення та розвитку механіки на теренах України у XVIII ст. // Сімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 14 – 24 березня 2006 р. / За ред. В. В. Масненка. – Черкаси, 2007. – С. 56 – 58.
 19. ЦДІА України, ф. 54, оп. 3, спр. 8312, арк. 5, 7.
-

ОСВІТНИЙ ПРОЦЕС В УНІВЕРСИТЕТАХ: ПЕДАГОГІЧНИЙ ЧИ АНДРАГОГІЧНИЙ?

Одним із найпоширеніших соціальних міфів нашого недалекого минулого був міф про те, що освіта в Україні, у тому числі й університетська, за умов СРСР була найкращою чи, принаймні, однією з найкращих у світі. І цей міф залишається на озброєнні значних верств сьогоднішніх українських освітян, особливо старшого покоління. Вони невтомно повторюють, що якби напрацьовані в СРСР освітні принципи «не чіпали», вони успішно працювали б і нині.

Безперечно, освіта в СРСР функціонувала на рівні тогочасних вимог та реалій; було у ній багато позитивних здобутків, особливо в фізико-математичних, хімічних, біологічних дисциплінах. Та водночас вона була настільки задержавленою, зацентралізованою, замілітаризованою, заідеологізованою, задогматизованою, що все більше й більше не встигала за викликами сучасності. Так, «радянська» освіта виявилася (і нині значною мірою виявляється) неспроможною інноваційно працювати за умов інформаційної ери. Науковознавці стверджують, що протягом ХХ ст. наукова інформація подвоювалася протягом кожних 15 років; й інформація має властивість втрачати пізнавальну цінність - «старіти». Інтенсивність старіння¹ становить приблизно 10 відсотків на день для газет, 10 відсотків на місяць для журналів, 10 відсотків на рік для книг [7:52-67]. Наші освітяни у більшості своїй не хочуть визнавати, що традиційне – модерністське - тлумачення наукового знання істотно застаріло; новітнє знання - постмодерністське; і таким воно є не за часовими, а за сутнісними ознаками. Воно допускає «мирне» співіснування неспівмірних теорій та методологій; в ньому вирішальними стають не класичні (істинне-хибне), а прагматично-операційні (ефективне - неефективне) правила та критерії [10:86-87]. Наша сьогоднішня освіта відстає від тих кардинальних соціокультурних зрушень, які особливо прискорилися від середини ХХ ст. Адже споконвіку люди дотримувалися всіляких «табу» - моральних, правових, статевих тощо. Нині, за умов надзвичайно розвинутих засобів масових комунікацій, найвищим духовно-ціннісним ідеалом усе частіше стає життя «без табу». «Нетрадиційні» теми безперешкодно поширюються країнами й континентами, переповнюють літературу, пресу, кіно, телебачення, вирішуються в парламентах, обговорюються в університетах, коледжах, школах. Усі розмаїття традиційного і нетрадиційного співіснують, взаємодіють, претендують на рівноправ'я, вимагають виправдань, чекають пояснень [10:87-89].

Тож успадкована з «радянського» минулого українська університетська освіта,

переобтяжена вищезазначеними вадами, поки що не може впоратися з інформаційною навалою, невпинною плюралізацією й інструменталізацією знання, небаченою раніше відкритістю тем і проблем. Вона, за усіх її позитивних надбань, ще чекає на серйозні прогресивні переміни. Вагомим і перспективним чинником таких перемін може стати, окрім багато чого іншого, переорієнтація навчально-виховного процесу в університетах з педагогічних засад на андрагогічні. Таким чином, метою цієї статті є спроба привернути увагу освітянської спільноти до необхідності андрагогізації університетів. При цьому автори не претендують на повноту дослідження зазначеної теми; тут достатньо лише окреслити коло питань та намітити напрями вирішення завдань.

Андрагогіка (від грецьк. *Ανερ andros* - доросла людина, чоловік, та *αδο* - веду) розвивається як одна з відповідей на ті серйозні виклики, що постали перед усією світовою системою освіти. Деякі найважливіші з цих викликів щойно наводилися. Вони зумовили розробку нової освітньої стратегії, яка дістала назву «освіта впродовж життя». Остання, у свою чергу, вимагає всебічного вдосконалення освіти дорослих. Уже проведені дослідження з історії освіти свідчать, що поняття «Андрагогіка» запропонував у 1833 р. німецький вчений К.Капп у книзі про педагогічні ідеї Платона. Самостійною наукою про освіту дорослих андрагогіка стає від середини ХХ ст. Цьому істотно сприяють Х.Г. Грогхофф, Ф.Пьогелер (Німеччина), Д. Савичевич, Б.Самоловчев (Югославія), Х. Тен Хаве (Нідерланди), Л. Турос (Польща), Л.Ноулз (США). Першим теоретиком і практиком української андрагогіки вважається М. Галушинський (1878-1931). Нині андрагогіка плідно розвивається, крім зазначених країн, у Бельгії, Швейцарії, Угорщині [2; 8].

Отже, освіта дорослих постає нагальною необхідністю. Її основними функціями є: соціально-економічна - піднесення інтелектуального рівня суспільства шляхом підготовки нових кваліфікованих і конкуренто-спроможних фахівців; адаптаційна - допомога в пристосуванні громадян до постійно оновлюваних вимог життя; компенсаторська - усунення прогалин у знаннях, подолання застарілих знань, поповнення вже набутих знань новими; духовно-розвивальна - збагачення духовності, поглиблення компетентності, розширення світогляду особистостей. Андрагогіка покликана розкривати соціальні, ментальні, психологічні, предметно-дисциплінарні, організаційні особливості освіти дорослих і розробляти та впроваджувати відповідні ефективні інструментарії.

Навчання дорослих, на думку андрагогів, має такі основні особливості: дорослий володіє іноді досить глибокими знаннями та досвідом; він налаштований на індивідуалізацію освітнього процесу та значну самостійність у навчанні; йому властиве вибіркове, скептичне, критичне ставлення до освітнього процесу; він очікує скоординованих взаємодій тих, хто навчає, і тих, хто навчається; він бажає сприймати нові для нього фрагменти знання у контексті вже відомого й засвоєного; він здатен перевіряти всю новоотримувану інформацію «на міцність» силою власного життєвого досвіду; він намагається з'ясувати міру прагматичності, тобто практичної придатності пізнаного; він сподівається оволодіти можливими шляхами подальшого самостійного здобуття знання в тій чи іншій сфері [3,4;8;9;13].

Що стосується самого терміну «андрагогіка», то доцільно зауважити, що вживання слів іншомовного походження не завжди відповідає їх етимологічному значенню. Так поняття «післядипломна освіта» утворене внаслідок запозичення з англійської *Postgraduate studies*, що означає навчання, студіювання після закінчення, після здобуття певного освітнього ступеня; тож те, що ми називаємо «післядипломною освітою», варте іншої назви, наприклад, «фахове вдосконалення». Повертаючись до терміну «андрагогіка» як цілком, на нашу думку, прийняттого, наведемо однопорядковий з ним термін - «теорія освіти дорослих». В українській мовній культурі досить близьким до поняття «андрагогіка» є поняття «просвіта». За умови, якщо під просвітою розуміється насамперед робота, знову-таки, з дорослими.

Тим часом організація освітнього процесу в університетах України і його змістове (предметно-дисциплінарне, методологічне, методичне, виховне) наповнення здебільшого ще перебувають у тенетах традиційності, консервативності й екстенсивності. Мається на увазі, по-перше, надмірне державне регулювання. Досвід інтелектуального прогресу людства показав, що розвинені наука та освіта стали такими не в останню чергу завдяки багатовіковій діяльності автономних університетів. У нас же автономність університетів і досі відсутня. Певні права, надані вищим навчальним закладам IV рівня акредитації, зводяться нанівець регламентуванням, у тому числі фінансовим, з позауніверситетських інстанцій. Певний виняток складають лише університети, яким вдалося здобути статус національних. По-друге, навчальні процеси в переважній більшості українських університетів залишаються уніфікованими. Студенти тут, як правило, не мають можливості вільного вибору спеціалізації, дисциплін, курсів, спецкурсів, викладачів, наукових керівників, термінів засвоєння тих чи інших дисциплін тощо, їхній професорсько-викладацький склад усе ще не наважується на такі новації. Натомість віддається перевага не структурним модернізаціям, а зовні заданим правилам та нормам, не ефективнішим методологіям і методикам, а звичним канонам і шаблонам, не оновлюваним знанням, а власним давно усталеним (відсталим від життя) переконанням.

За такої ситуації університетська навчальна стратегія, обов'язкова для всіх, «складена з конвеєра традицій або повторення», викладач же, як «відданий відтворювач традицій, а не коваль нового знання», схильний виконувати роль «дипломованого репетитора» [5:67,71,77]. Він не повинен нічого створювати, якщо «створювати» взяти в значенні оновлювати, перебудувати, сприяти приходу нового. Його призначення - повторювати й змушувати повторювати, репродукувати форми, норми та зміст. Він повинен допомагати студентам у читанні та інтерпретації розумних текстів, допомогти зрозуміти, чого від них очікують, яким критеріям їм треба буде відповідати на різних «етапах контролю» [5:67]. Під диктатом наших ментальних традицій та доуніверситетських педагогічних механізмів ті викладачі і студенти, хто не втрачає здібності мислити суверенно, «у кращому випадку підморгують один одному з виглядом змовників та обмінюються рецептами: що треба говорити, як треба та як не треба говорити, маючи на увазі, що ми не згодні приймати вимоги, які до нас висувають, ... тим паче, що ми не визнаємо компетенції тих, кого влада призначила оцінювати нас» [5:68].

Під доуніверситетськими педагогічними механізмами розуміється те, що виховна робота в наших університетах значною мірою ґрунтується на педагогічних засадах загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів першого рівня акредитації. Автори цієї статті не мають на думці применшити чи знеславити діяльність педагогів цих установ. Та все ж їхні славні (без іронії) традиції і навички «вести дітей» - так перекладається з грецької «педагогіка» - не для університетів. Адже навчатися в університети приходять дорослі (хай майже дорослі) люди. І якщо тут викладачі ставляться до студентів «як батьки» і «як матері» до дітей або підвищують свій «авторитет» адміністративно-наглядними засобами, то це навряд чи сприяє формуванню «дорослих», партнерських, діалогічних і, врешті-решт, високопродуктивних освітніх студентсько-викладацьких відносин.

Педагогічні традиції сформували бачення освітнього процесу як суб'єктно-об'єктного: як цілеспрямованого, теоретично, методологічно і методично забезпеченого впливу викладача (суб'єкта) на студента (об'єкта) [12]. На рівні освітньо-викладацької практики таке бачення вичерпується поняттям «навчання». При цьому додаткові запевнення, що навчання, «звичайно ж, поза сумнівом», «обов'язково» передбачає активну ініціативність об'єкта, залишаються другорядними й тільки сприяють висновку, протилежному запевненню: усе-таки вирішальним чинником навчання є суб'єкт. З таких, хай навіть не сповна усвідомлюваних, позицій також другорядним бачиться самонавчання.

Натомість андрагогіка виходить із «суб'єктно-об'єктного» характеру освітнього процесу. Її розробники вбачають пріоритетність в інтенсифікації якраз самонавчання.

Такий пріоритет аж ніяк не означає нехтування завданнями навчання; він відкриває можливості вирішення їх з принципово інших позицій. Андрагоги вважають, що в університетах слід не стільки повідомляти студентів про зміст освітньої й наукової діяльності, скільки залучати до неї. Адже залучення, на відміну від повідомлень, має наслідком співучасть студентів у цій діяльності. Співучасть студентів спричинятиме перехід і всього освітнього процесу від форми викладацьких монологів до форми викладацько-студентських діалогів. Усе це сприятиме конкретизації розглядуваних у процесі навчання тем і проблем, тобто глибшому виявленню їх теоретичних аспектів, практичних можливостей та наслідків. Зазначене дасть змогу зосереджуватися на проблемах - не розв'язаних поки що питаннях і суперечливих позиціях. Воно допоможе в легітимізації надзвичайно актуальної сьогодні варіативності знання й пізнання - визнанні більше одного способу бачень і рішень.

Андрагоги також виступають за переорієнтацію українських університетів з лекційної форми навчання як основної на консультаційну, набагато індивідуалізованішу. Що знов-таки, не означає повної відмови від лекцій. Консультації, піднесені на рівень звичних для нас лекційно-семінарсько-лабораторних вимог, навчатимуть студентів пошукової діяльності. Як у плані пошуків уже виробленої базової інформації, так і у плані науково-дослідницьких пошуків.

Андрагогізація університетської освіти України може внести, на нашу думку, новий аспект і у виховний процес - аспект діловитості. Діловитість ми виводимо не з поняття «діляга», а з поняття «діло». Мається на увазі необхідність зведення нанівець офіційно-планових і обтяжливих для всіх учасників так званих «виховних заходів» і натомість розвиток партнерських викладацько-студентських стосунків. Аспект діловитості висвітить у відношенні «викладач-студент» ще одну мало помітну досі рису: «виконавець-замовник». Тоді виховний процес уже не зможе залишатися виключно односпрямованим.

Андрагогізація університетів неминуче поставить її ініціаторів перед багатьма - як зазначеними тут, так і не зазначеними й не очікуваними - проблемами. Останні можуть стати предметом інших статей.

Джерела та література:

1. Бажал А. Служитель Вакха, «мученик науки»: середньовічний студент // Дзеркало тижня. - К. - 14.01.06.
2. Болтівець С. Український андрагогічний словник // Освіта і управління. - 1999 (2001) - Т.3. - №4. - С. 129-138.
3. Браже Г. Г. Принципы оценки деятельности андрагога // Педагогика. - М. 2000. - №6. - С. 18-20.
4. Вершловский С. Г. Взрослый как субъект образования // Педагогика. - М. 2003. - №8. - С.3-8.
5. Деррида Ж. Де починається і як закінчується викладацький корпус // Філософська думка. - К., 2002. - №2. С.60-86.
6. Квіт С. Призначення університету і клітка для тигра // «Дзеркало тижня». - К. - 28.01.06.
7. Лудченко А. В., Лудченко Я. А., Примак Т. А. Основы научных исследований: Учебное пособие. - К: Знання. КОО. 2000. - 106 с.
8. Огієнко О. І. Андрагогіка та освіта дорослих // Сучасні проблеми науки та освіти. Матеріали конференції. - Харків: Українська асоціація «Жінки в науці та освіті»; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2003. - С.324-325.
9. Подобед В. І., Горшкова В. В. Образование взрослых: методологический аспект // «Педагогика». - М. 2003. - №7. - С.30-37.
10. Самардак М. М., Авдеева В. В. Постмодернізм і деякі проблеми університетської освіти // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. - 2003. - №598. - С.86-89.
11. Самардак М. М., Кобилянська М. М. Університети як фактор інститування західноєвропейської науки // Вісник Житомирського педагогічного університету. - 2003. - Вип. 11. - С.3-7.
12. Ушак В. Я. Філософське розуміння принципу «виховання без виховання» // Сіверянський літопис. - 2002. - №2. - С.113-115.
13. Цимбалюк І. Освіта дорослих: невичерпні можливості // Управління освітою - 2002. - №15-16. - С.7-9.

ДИТИНА ТА ГОЛОДНІ РОКИ (СТРАТЕГІЇ ДОРΟΣЛОЇ ТА ДИТЯЧОЇ ПОВЕДІНКИ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ У 80-Х рр. XVIII ст.)

Одна із найбільших проблем, на якій людство зосереджує свою увагу, є проблема голоду та дитячого недоїдання (child hunger). Власне, "голод" долає моральні упередження, потреба біологічного виживання одна із тих граничних ситуацій, де низка інших людських інстинктів та набутого досвіду відходить на другий план. Однак й суспільна роль голоду є незаперечною. "Голодні роки" підштовхують великі соціальні зрушення та зміни, упокорення голодом нищить великі соціальні прошарки. Проблема голоду щодо українського народу давно вже переросла у масштаб великих національних лих, потреба розуміти й розібратися у яких приречена на упередженість.

Однак попередні двадцяті століття часи також мали подібні проблеми. Голод протягом століть став елементом біологічного режиму людства, однією з рис повсякденного життя. Голодні роки надходили з певною постійністю, варто лише статися двом неврожам, а дорожняча й нестача харчів - характерна риса європейської історії до кінця XVIII ст., загалом глобальна історична проблема.¹ "Голодні роки" характерні для історії України. Існують згадки про голод 1093 р. в Давній Русі, тяжкі голодні роки 1569-1575 на заході українських земель, 1630-і роки (особливо 1637-1638), нові голодні роки під час великих політичних і соціальних змін 1648-1651 рр., голодні 1661, 1673-1674 рр. у Західній Україні, голодний час 1698-1699 рр. на Лівобережжі². Голод панував 1749 р. на Слобідській Україні та Гетьманщині у зв'язку із нашествиям сарани 1748 р.³

Ми повинні зазначити й яскраве відображення голоду як такого в українському красному письменстві пізнішого часу.⁴

Особливо проблематика голоду стосувалась малородючих північних лівобережних українських районів. У даному разі у сфері нашого зацікавлення голодні 1780-і рр. та дитина. Насамперед із наявних джерел ми прагнули дослідити й зрозуміти стратегії поведінки дітей. Дізнатися, як зберігалось дитяче життя під час голоду й, відповідно, чи бодай частково надавалась увага репродуктивній функції соціуму. Незважаючи на певну табуйованість теми, ми спробували хоча б частково наблизитися до розуміння дитячого світу в минулому. Одразу зазначимо, великий парадокс - дитина розглядається поглядом дорослого, й без дорослості дитячий світ не може бути зрозумілим. Це принцип не лише джерельної бази, але й світу, де права дитини відсутні й регламентовані лише у разі успадкування майна. Дитяча поведінка залежить від батьків. Дорослі визначають долю дитини. Однак існують важливі нюанси щодо дитячих проблем.

Найперше недоїдання вдаряє по неокріпленому дитячому організму, змінює поведінку дитини та ставлення до низки речей. Але, слід визнати, що неврожай мав вагому соціальну складову, він насамперед відображався на нижчих прошарках населення (бідних козаках, підданих селянах), на родинях вдів, де не було годувальників тощо. Ще дуже важливо: напевно, голод обіймав лише ті чи інші регіони Чернігівського чи Новгород-Сіверського намісництва і не був загальним лихом, як те ставало пізніше. За важливим джерелом - метричною книгою Георгіївської церкви містечка Бобровиця (Чернігівське намісництво) - за рівнем дитячої смертності можна визнати "важкі роки":

**Дитяча смертність у містечку Бобровиця (Георгіївський храм)
протягом 80-х рр. XVIII ст.**

Рік	Всього померло людей	З них дітей та підлітків до 17 років	Хлопчиків	Дівчаток	Примітки
1781	66	44	16	28	Вочевидь, сувора зима. Найбільша смертність в грудні.
1782	38	17	6	11	Повінь у квітні (потонув дячок із жінкою)
1783	35	12	8	4	
1784	91	68	38	30	
1785	31	17	12	5	
1786	72	44	33	11	
1787	37	18	12	6	Відносимо тут до дітей жителя бобровицького пономаря Дениса Гвоздова, померлого в 15 років.
1788	61	16	9	7	Вочевидь, дані неповні.
1789	67	35	19	16	Одна смерть через нещасну оказію: племінник Івана Карпехи стертий млиновим колесом.
1790	62	42	21	2 1	У Івана Рибак 15-річного сина Власія убив кінь

*Таблицю складено за матеріалами
ДАЧО. - Ф.679, оп.1,спр.263. - Арк.116 - 128 зв.*

Відповідно виявляється, що найтяжчим був 1784 р., коли рівень смертності, у тому числі дитячої, був найвищим. Наступний, але вже менш складний рік (у даному разі дужче характерний для більшості північних українських регіонів) 1786, ще менші за смертністю 1781, 1788, 1789 та 1790 рр. Важливе зауваження, характерне для характеристики дитячої смертності в традиційних суспільствах: її рівень зазвичай високий і, як видно, перевищує в основному 50% загального рівня смертності.

Історіографічне висвітлення "голодних років" не надто істотне. Насамперед важливе зауваження щодо проблем неврожаїв у Новгород-Сіверському

намісництві даного часу зробив Олекса Нарочинський.⁵ Сучасний дослідник Едуард Острась узагалі малює сумну картину злиднів та низької врожайності того часу.⁶

Про неврожай та голодування в околицях містечка Мглин (Новгород-Сіверського намісництва) згадується в листопаді 1786 р. У рапортах місцевих чиновників йдеться про "мокrotное время" та несплату місцевими селянами податків.⁷ Дворянський засідатель Зінченко зазначав, що селяни хліб їдять рідко, в основному харчуються макухою з конопляного сім'я: надії, що обивателі зможуть протягнути до наступного літа, немає жодної.⁸

Голод 1788 р. має чимало історичних паралелей з пізнішими часами. Царський уряд для боротьби з голодом запровадив в адміністративних центрах хлібні комори, "магазини", де зберігалося збіжжя.

Недорід та сира погода 1787 р. спричинили велику потребу в харчах й смертельні випадки від голоду. Спочатку влада прагнула не зважати на такі ексцеси. Ціни на збіжжя хоч і зростали, однак хліб був у заможних господарствах.

11 лютого 1788 р. глиньський городничий Макар Шульгин написав велику доповідню в Чернігівське намісницьке управління. Він зазначав, що в містечку Глиньську та в селах Алексинцях, Савинцях, Волошківці, Хаминцях, Перекопівці, Артюхівці, інших люди бідного стану доведені до відчаю і їдять різні "суровые" та шкідливі для здоров'я харчі: гречану полову, лободу, гниле дерево. Однак у заможних людей хліба не бракує, і він прихований по хатах, бо через перекупників на хліб немає ціни. Шульгин пропонує й певну програму подолання голоду серед бідняків: змушувати хазяїнів, що тримають хліб для дорожчого продажу, продавати державним службам й пускати залишки хліба уроздріб. Це досить цікава ініціатива державного чиновника з посиланням на "державний інтерес" та "запобігання голоду". Знаючи субординацію й ставлення держави до сміливих ініціатив, городничий прохає "не поставити мнѣ в проступок" згідно з 30 пунктом "артикула воинского".⁹ Подібну ситуацію, але щодо Суразького повіту й місцевого чиновника, суразького ісправника Григорія Великошапки, 1786 р. яскраво переказує і Нарочицький¹⁰. Державні структури посилали перевірки й змушували до чіткої статистики кількості жертв.

Жебракування

Проблема жебраків та старцювання істотним чином посилюється на Лівобережній Україні у 80-х рр. XVIII ст. Традиційно кількість убогих, що прохали милостиню, мандрівних дяків і школярів, калік та сиріт в Гетьманщині була досить високою. При церквах існували шпиталі та школи, де подорожній міг отримати прихисток. Гетьман Кирило Розумовський, видатний проєктувальник альтернативних модернізаційних реформ 1758 р., прагнув використати цей великий прошарок. Під час своєї мандрівки Малою Росією гетьман побачив велику кількість дорослих і малолітніх, які просили милостиню. Малолітні були або сиротами, або відпущені батьками через убогість. Окремі особи, за визначенням канцеляриста гетьманської канцелярії, "заобыкши жить с малолѣтства в лѣности и тунеядствѣ", пристають в шпиталі та богадільні й, спілкуючись з іншими жебраками, розносять хвороби. Розумовський запропонував відправляти цих жебраків на суконну фабрику фон Штейна до Нових Млинів на роботу¹¹.

Але жебраків усякого кшталту, вочевидь, було чимало. Закони про заборону селянських переходів 3 травня 1783 р., реформування церкви та системи освіти, що особливо яскраво виявилися у другій половині XVIII ст., - обмежували вільне пересування й болісним чином ударили по "мандрівних прошарках". Потреба прохарчуватися долала численні заборони. Проблеми жебракування були тісно пов'язані з кліматичними умовами й приховували низку небезпек. Діти, що просили милостиню взимку, підпадали під небезпеку замерзнути. 16 січня 1788 р. двоє дітей Єфимії Морозихи Тимофій та Михайло з містечка Олишівки, що ходили просити милостиню до села Красного, дорогою померли. Лікар Петро Піддубник констатував смерть від голоду. Державна влада зреагувала вказівкою

поміщику Григорію Шрамченку, до якого були приписані ті діти, аби той не допускав своїх людей до такого стану. Але в цьому ж документі місцевий ісправник, ротмістр Столиця зазначав, що щодня у його садибі з'являються то шість, то десять чоловік жебраків за милостиною. Місцеві ж поміщики їх годувати не хочуть, а охоче роздають тільки білети, аби голодні шукали собі роботу.¹² Держава, не опікуючись підданими селянами, залишаючи їх напризволяще поміщикам під час голодних років не сприяла ані самим селянам, ані поміщицькому господарюванню, про що у другому десятилітті XIX ст. зазначав поміщик і син останнього гетьмана Олексій Кирилович Розумовський.¹³ Тут слід зробити вагому ремарку: за умовами Литовського статуту, що був основним правовим документом у даному регіоні (12 розділом, 20 артикулом за редакцією 1588 р.), коли поміщик не опікувався "челяддю" під час голоду, й та сама знаходила собі харч, то звідгоді вважалася вільною.¹⁴ Певно, цих норм ретельно не дотримувалися вже у 80-х рр. XVIII ст.

1788 р. голод відчувався навіть на родючих землях Полтавщини. За рапортом лохвицького городничого майора Івана Алгазіна, чимало козачих підсусідків, не маючи власних будинків, ходять із сім'ями під вікнами й просять милостиною, але цього року подібним чином роблять і посполиті, жебракування через голод поширюється.¹⁵

Отже, з певною обережністю слід визнати поширення старцювання під час голодних років й залучення дітей до випрохування милості.¹⁶ Однак тут слід згадати про спроби імперського уряду контролювати жебракування й обмежити його запровадженням сирітських опік після губернської реформи 1775 р., яка інтенсивно почала впроваджуватися на Лівобережній Україні у 80-х рр. XVIII ст. Так, зокрема, Чернігівське намісницьке правління 1790 р. заборонило вдовам та сиротам збирати милостиною й зазначило, що цими злидненими мають опікуватися сирітські суди.¹⁷

Втечі й переселення

Напевно найпоширенішою стратегією поведінки в даному разі була втеча з місцевостей, де панував голод, на родючі землі південної України чи в інші місця (донські станиці, Слобожанщину, південне Лівобережжя). Однак місцеві адміністрації та царський уряд прагнули прикріпити населення, ловили й карали утікачів. Селянські втечі в другій половині XVIII ст. були найпоширенішою формою соціального опору. Втікаючи, батьки, як ведеться, забирали з собою дітей. У Петрівку 1795 р. з села Миколаївки (Новгород-Сіверського намісництва) від поміщика Івана Якимовича, "почитая за невыгодность жить", утекли Федора та її донька Явдоха Пашенко.¹⁸ Колезький асесор із Мглинського повіту Григорій Косач у своєму рапорті зазначав щодо 1786 р., що унаслідок багатьох дощів в болотистих місцях його повіту стався неврожай на жито, але більшість селян може себе прохарчувати до наступних жнив, а хто не зможе засіяти: "для питания своего семейства принуждены пойти в степные мѣста."¹⁹ Подібним чином про продаж селянами "рухомості й скотини" й поодинокі втечі зазначав 1786 р. й мглинський повітовий дворянський предводитель Григорій Савицький.²⁰

Про селянські втечі з північного Лівобережжя існує низка вагомих робіт²¹. Василь Дубровський навіть присвячує кілька абзаців дитячим втечам. Не тільки окремі особи, але й цілі родини та поселення здійснювали "побіги". Окремо втікали й самі діти-сироти: 14-літній Петро з Варви, 10-літні Герасим, Ілля, Іван, Омелько й навіть 4-літній Василь - син померлого "Василя Кирилова свинаря", втікали на південь.²² На жаль, проблематика неврожаю, голоду як рушія таких втеч залишається нерозробленою.

Інші стратегії

Голод змушував батьків, а особливо вдів віддавати дітей у заможніші родини. Так, 16 листопада 1786 р. міщанка містечка Середньої Буди, вдова Пелагія Процихіна віддала сина Степана (7 років) та доньку Явдоху (6 років) у родину диякона Троїцької церкви Євтихія Соловійова, заручившись добровільним

записом, що дякон буде виховувати дітей у "страхе Божієм", годувати й одягати, платити за них подушний податок.²³ Віддавання дітей за борги й забирання їх були, вочевидь, поширеним явищем.

У даному разі ми чітко розуміємо лише постановку питання, питання складного для розв'язання й інтерпретацій. Однак із наявного пласту ми бачимо прагнення зберегти дитину під час великих катастроф, втікаючи чи жебраючи разом із нею, віддаючи чи продаючи її іншим людям. Це досить вагомий спостереження для подальшого глибшого висвітлення ролі дитини в традиційному українському суспільстві.

Список скорочень:

ДАЧО - Державний архів Чернігівської області

ЦДІАК України - Центральний державний історичний архів України у місті Києві.

Джерела та література:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV - XVIII ст. - К., 1995. - Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. - С.50 - 55.

2 Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII в. (Кілька літописних записок) // Україна. - 1929. - Липень - серпень. - С.34 - 37.

3 Див. про державні заходи з цього приводу: Полное собрание законов Российской империи. - Т.ХІІІ. - № 9590. - С.28 - 30; № 9624. - С.72.

4 Див. Старицький М. Лихо (Картинка із життя голодних) // Киевская старина. - 1901. - Т. LXXXIII. - №5. - С.301 - 316.

5 Нарочницький О. Справи про "плодосіє земель" Новгород-Сіверського кам-ва за 1787-1796 (статистика врожаїв по намісництву за рр. 1787-1796) // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. - 1928. - Т.17. - С.243 - 276. Про голод на землях Новгород-Сіверського намісництва згадує Олексій Путро: див. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российской государства во второй половине XVIII века. - Киев: Выща школа, 1988. - С.21 - 22.

6 Див. мою рецензію на цю роботу: Маслійчук В. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. - Донецьк, 2003.) // Український археографічний щорічник. - Київ, 2007. - Т.12. - С.803 - 807.

7 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1475. - Арк.1.

8 ЦДІАК України. - Ф. 206, оп.1, спр.1474. - Арк.1 зв.

9 ЦДІАК України. - Ф.204, оп.5, спр.3494. - Арк.1 - 2 і зв.

10 Нарочницький О. Справи про "плодосіє земель" Новгород-Сіверського намісництва. - С.253 - 255. Див. також ЦДІАК України. - Ф.206, оп.3, спр.2762. - Арк.18 - 19; спр.2766. - Арк.1 - 114 (ретельна справа про розслідування).

11 Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. - Ф.61, спр.728. - Арк.30 - 31.

12 ДАЧО. - Ф.74, оп.1, спр.28. - Арк.1, 2 і зв.

13 Шугуров Н. Отзвѣвъ графа А.К.Разумовскаго поводу неурожаѣ // Киевская старина. - 1891. - Т.ХХХV. - 12. - С.470 - 472.

14 Ось як лунає той артикул: "Хто бы в голодь челядь свою выгналь. Тежь уставуемь: естли бы хто в голодь челядь свою невольную выбиль з дому прочь, не хотечи их кормити и переховывати, и тая челядь сама себе у голодь перекормила, таковыѣ вжо не мають быти невольные, але волными. А вед же тым обычаем, иж коли тую челед выбеть, тогды они оповедати то мають вряду кгородскому того повету або врядникомъ месткимъ, бурмистромъ або мешаномъ, иж ихъ выбиль, а пань тое челяди не оповедает ли и не запишетъ на вряде утеченья ихъ, то вжо тая челядь волна маеть быти вечными часы". (цитую за <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm> правопис такий як і на електронній сторінці).

15 ЦДІАК України. - Ф.204, оп.5, спр.3581. - Арк.1.

16 Досить цікаву інформацію щодо залучення дітей по випрохуванні милостині маємо на прикладі однієї девіантки з Росії 1750 р.: П'ятого лютого 1750 р. відбувся сенатський указ: "Об учинении солдатской жене Марфе Архиповой наказания кнутом за кражу младенца". Солдатська жінка украла у солдата Федора Окорочкова "сына младенца 18 недель". Під час допиту Марфа визнала, що вкрала немовля для себе, збираючись йти до чоловіка у Петербург, щоб легше було просити милостиню...(Полное собрание законов Российской империи. - Спб., 1830. - Т.ХІІІ. - № 9706. - С.190 - 191).

17 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1949. - Арк.1.

18 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.5, спр.253. - Арк.3.

19 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1473. - Арк.1 зв.

20 Там само. - Арк.4.

21 Дубровський В. Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782-1791 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН №95). - К.: ДВУ, 1928. - С.367 - 401; Бойко А. Утечі селян старої Гетьманщини на Південь України наприкінці XVIII століття // Сіверянський літопис. - 1999. - №6. - С.131 - 133, тощо.

22 Дубровський В. Селянські втечі. - С.399; цікаво, що сам Дубровський зазначає: "Щодо зростання втечі, то на підставі відомостей, здається, можна тільки довести, що вона збільшується в 1787 - 1788 рр., цебто в перші роки другої Турецької війни, трохи падаючи в наступні роки" (С.401). Отже, Дубровський не визначає голод як основну причину селянських втеч цього часу.

23 ЦДІАК України. - Ф.206, оп.1, спр.1923. - Арк.2, арк.7 і зв. - Угода.

СВІТОВИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ РИНКУ ОСВІТЯНСЬКИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Входження української освіти в європейський освітнянський простір, а також світові тенденції розвитку освіти зумовлюють необхідність істотних змін у системі освіти та суттєвого її оновлення. Кожна країна світу сьогодні має власний багатий досвід розбудови системи освіти. Аналітичне вивчення цього досвіду сприятиме збагаченню вітчизняної системи освіти, допоможе у вирішенні цілої низки проблем, які сьогодні постали перед формуванням ринку освітнянських послуг в Україні.

Одним з головних елементів механізму формування ринку освітнянських послуг є порядок та умови утворення її фінансової бази. Йдеться про визначення джерел фінансування, накопичення грошових ресурсів, напрямів використання.

Слід зазначити, що в США та європейських країнах існують дві базові системи фінансування ринку освітнянських послуг: з одного боку, фінансування забезпечує держава, а з іншого - забезпечення освіти фінансовими ресурсами може відбуватися не тільки з державного бюджету.

Аналіз досліджень і публікацій та невирішені частини проблеми. Серед вагомих досліджень зарубіжних вчених з питань фінансування освіти можна назвати праці Г.Беккера, Ч.Бексона, А.Вагнера, Дж.Вейзе, Є.Деннісова, П.Друкера, К.Ерроу, Дж.Кейнса, П.Самуельсона, Т.Шульца, В.Афанас'єва, В.Басова, С.Белякова, В.Єрошина, В.Жаміна, Е.Жильцова, С.Костяняна, С.Струмиліна, Д.Чупрунова.

Питанням теорії та практики фінансового забезпечення освіти, науки та соціальної сфери приділяли увагу українські економісти: С.Буковинський, О.Василик, Д.Верб, В.Гейєць, В.Куценко, Е.Лібанова, І.Лук'яненко, І.Лютий, Н.Новіков, Т.Оболенська, К.Павлюк, Д.Полозенко, Г.П'ятаченко, П.Саблук, В.Федосов, О.Чубукова, І.Чугунов.

Завданням нашої статті є вивчення джерел фінансування освіти в інших країнах світу, визначення переваг і недоліків та виявлення їх впливу на формування ринку освітнянських послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. У Швеції усі навчальні заклади, що належать до системи суспільної освіти, повністю або частково фінансуються із державного та місцевого бюджетів, навчання у них безплатне [1, с.38]. Учні гімназій, вищих навчальних закладів або дорослі люди без середньої освіти, які повернулися до школи, отримують необхідну фінансову підтримку у тій чи іншій формі. Таку допомогу отримують тільки ті, хто її потребує. Характерною рисою саме шведської системи фінансової допомоги вищій освіті є те, що економічне становище батьків або одного з них жодним чином не враховується при визначенні розмірів фінансової допомоги студенту.

Сума фінансової допомоги, що надається студентіві, складається з двох частин: безоплатної, безповоротної допомоги, що становить приблизно 30% від загальної суми, та позики, яка становить близько 70% від загальної суми.

Переваги даної фінансової допомоги: використання досвіду Швеції в Україні могло б дати позитивні результати для освітянської галузі, розширило б можливості отримання вищої освіти, її доступність для широких верств населення.

Недоліків у цій допомозі практично немає, але існують деякі обмеження щодо строків її надання:

- по-перше, особа має право на таку допомогу до досягнення нею 46-річного віку;
- по-друге, фінансова допомога, як правило, надається протягом терміну, що не перевищує 6 років;
- по-третє, щоб мати змогу безперервно отримувати фінансову допомогу, студент повинен успішно вчитися з усіх предметів.

У США сформувалася високорозвинута система освітянських послуг, що складається з кількох ланок. Вона включає вищу і середню школу, державні професійні навчальні заклади, навчальні заклади приватних компаній, підготовку кадрів на робочих місцях. Тільки на формальну освіту (вищу і середню) витрачається більше 7% ВВП країни, тут зайнято в сукупності не менше 6 млн. чол.

Загальні асигнування на вищу і середню спеціальну освіту в США становили в 2000 р. 257,8 млрд. дол. (159,7 млрд. витраталося в державному секторі і 98,1 млрд. дол. у приватному).

Підготовка кадрів у приватних компаніях є важливим елементом американської системи освіти. За оцінками, витрати на ці цілі перевищують 100 млрд. дол., програми у сфері підготовки кадрів мають 2/3 найбільших американських компаній. Основні напрями освіти в компаніях - адаптація до нових технологій, сучасних форм організації праці, ліквідація "функціональної неписьменності".

Найбільша неприємність полягає в тому, що навчання в США здебільшого платне. Але США відрізняються від інших країн поширеними видами федеральної фінансової допомоги студентам чи тим, хто вносить плату за отримання вищої освіти. Окрім федеральної допомоги, фінансова допомога надається і місцевими органами влади. Федеральні програми допомоги студентам є найбільшим джерелом допомоги студентам у США. За даними Департаменту з освіти США, вони забезпечують понад 60 млрд. дол. на рік фінансової допомоги студентам у вигляді грантів, позик та іншої допомоги [5].

Переваги американської освіти в тому, що в Україні можна було б застосувати деякі елементи американських програм на освітянські послуги, взявши за критерії визначення розміру рівня доходу претендента чи його сім'ї та успішність навчання. Гранти і знижки в оплаті повинні застосовуватись для заохочення найздібніших студентів.

Недоліки - вища освіта в США платна, плата за навчання досить висока, тому багато студентів поєднують навчання з роботою, що досить часто впливає на успішність. Вартість одного навчального року не є сталою і залежить від штату, рівня і престижності ВНЗ, його приналежності до державного чи приватного сектора.

З метою подолання зазначених недоліків законом США про освіту (1938) передбачено фінансову допомогу студентам; крім того, діє система підтримки кращих студентів (позики, стипендії, гранти, різноманітні податкові пільги, навчальні податкові кредити та інша фінансова допомога) [3].

Канада. За 2004 фін. р. на долю провінцій і територій - тобто регіонального рівня влади - доводилося близько 58% всіх витрат на освіту. Місцеві ж органи влади забезпечували 16% витрат. Прямі витрати федерального уряду на потреби освіти становили лише 8,2% від загальної суми витрат на ці цілі. З приватних джерел - тобто самим населенням, різними недержавними організаціями, фірмами-спонсорами і т.д. - у середньому покривалося приблизно 17,5% всіх витрат на освіту.

Більше всього засобів - 60% усіх асигнувань - витрачається на середні школи. На стадію післяшкільної освіти, яка включає навчання в коледжах, університетах та професійно-технічних навчальних закладах, у сукупності відводиться близько 40% усіх витрат на освіту. Половину з цих асигнувань отримують університети на свої капітальні і поточні витрати, включаючи виплату стипендій і надання пільгових студентських позик. На навчання в коледжах припадає 8,6% усіх витрат на освіту, на навчання в державних професійно-технічних школах, на державних і приватних курсах підвищення кваліфікації, в школах мистецтв і т.п. - 10,2%. При цьому, якщо у фінансуванні шкільної освіти федеральна влада майже не бере участі, то її організаційний та фінансовий внесок у розвиток вищої і професійно-технічної освіти вельми значний.

Хоча частка приватних джерел у фінансуванні вузів зросла з 19 % у кінці 1980-х років до 29 % у кінці 1990-х, процес комерціалізації вищої освіти не зайшов у Канаді так само далеко, як в США. За даними 2004 фін. р., асигнування з бюджетних і позабюджетних фондів трьох рівнів влади забезпечували в сумі приблизно 71 % доходів канадських вузів. На оплату навчання студентами припало, відповідно, близько 20 %, а з інших джерел, - у числі яких спонсорські внески корпорацій та окремих приватних осіб, - надійшло менше 9 % коштів [8].

У Канаді діють федеральні програми підтримки вищої освіти. З 1964 р. працює Програма пільгових гарантованих позик (Canada Students Loans).

У 1998 р. федеральний уряд заснував Канадський фонд нового тисячоліття (Canada Millenium Fund), кошти якого повинні були використовуватися головним чином для виплати стипендій як заохочення кращих студентів базового рівня навчання.

У 2000 р. Оттаві все ж таки вдалося добитися згоди більшості провінцій надавати навчальні гранти. Для різних категорій тих, що мають потребу, встановлені і різні за величиною гранти. Студенти-інваліди можуть отримати фінансову допомогу в розмірі до 5000 дол. на рік. Малозабезпеченим молодим людям, що поєднують навчання з роботою, виплачують до 1200 дол., тим, що вчаться і мають на утриманні утриманців, - до 3120 дол. Жінкам, що працюють над дисертаціями для отримання вченого ступеня, може бути наданий грант у розмірі до 3000 дол. на рік протягом терміну, що не перевищує три роки [6]. В цілому пряму допомогу від федерального уряду із засобів Канадського фонду нового тисячоліття отримують близько 30 тис. студентів та аспірантів, тобто менше 4% загального числа учнів в університетах.

Переваги. Країна "кленового листа" належить до числа держав, дипломи яких високо цінуються на міжнародному освітянському ринку. Це не дивно: Канада витрачає на розвиток системи освіти більше коштів, ніж інші розвинені країни (6,6% від ВВП проти середнього показника 6,1%). Про ступінь розвитку освітянської інфраструктури говорить хоча б той факт, що всі державні школи, університети й коледжі Канади підключені через супутник КАНТАТ до мережі Інтернет [9].

Система вищої освіти у Великобританії складається з університетів і коледжів, які утримуються за рахунок фінансування від промисловості та з прямих урядових джерел. Законом "Про вищу освіту" головну роль у забезпеченні вищої освіти відведено Раді фінансування вищої освіти, що дає відповідні рекомендації Державному секретареві з освіти Великобританії, а також розподіляє державні кошти на фінансування університетів і коледжів. Фактично взято курс на колегіальний принцип асигнування освітянських закладів.

Кошти, що надаються міністерством освіти цієї країни, складаються з асигнувань через Раду фінансування вищої освіти (37%) і локальні (місцеві) відділи освіти (26%). Комітет з науки і технології здійснює фінансування вищої освіти через Наукову дослідницьку раду (близько 5%). Іншими його джерелами є фінансування дослідної роботи (6%), внески благодійних організацій (3%), оренда і сфера обслуговування (6%), різні прибутки (13%). Отже, безпосередньо

державний бюджет системи освіти дорівнює 63% [4].

Освіта у ВНЗ цієї країни платна. Університети і коледжі, що функціонують економічно самостійно, регулюють вибір спеціальностей для навчання залежно від попиту та інтересів вступників. Однак для підтримки деяких спеціальностей (переважно інженерних) держава практикує надання вступникам одноразової допомоги. Місцеві відділи освіти при меріях надають своїм студентам безпроцентні освітянські позики за умови їх повернення після завершення навчання та працевлаштування або під час навчання. Таку систему позик запроваджено міністерством освіти у вересні 1990 р., і вона визначається матеріальними можливостями студентів та їхніх батьків. Розмір позики залежить від того, живуть студенти з батьками чи навчаються живучи поза домом. Під кінець навчання величина цієї позики зменшується. Умови освітянської позики та правила її повернення публікуються у довідниках Служби вступу до університетів, а також у щорічних буклетах для вступників до кожного університету.

Різні наукові, благодійні, місцеві та міжнародні організації, окремі університети надають допомогу або винагороду особливо талановитим студентам за високі успіхи у навчанні. Нормативних документів щодо одержання освітянської позички або допомоги у Великобританії не існує.

На відміну від США, де стипендіальні програми дуже поширені, у Великій Британії вибір стипендій трохи вузьчий. Гранти та стипендії надаються як самими навчальними закладами, так і фондами, великими корпораціями.

Є й державні стипендії. Уряд Великобританії виділяє до 800 грантів у рік, кожний з яких покриває дві третини загальної вартості навчання (ORS Award Scheme) [9].

Переваги. Британська система освіти високо цінується у світі завдяки великій увазі з боку уряду та промисловості, умілій організації навчання і збереженню найкращих традицій [7, с.114]. Усі університети Великобританії мають високий рівень автономії у визначенні курсів, програм і методів навчання, тому саме система британської освіти дозволяє випускникам отримувати найсучасніші і найпотрібніші на сьогоднішньому ринку знання і навички, тому їх із задоволенням беруть на роботу провідні компанії.

Німеччина. Переважна більшість ВНЗ у Німеччині державні, але останнім часом почали з'являтися й приватні. Навчання в них платне. Активно розвивається система бізнес-освіти.

26 січня 2005 року Федеральний конституційний суд Німеччини оголосив положення Рамкового закону про ВНЗ щодо безкоштовного навчання неприпустимим та дозволив Федеральним землям самим приймати рішення щодо встановлення плати за навчання.

У Німеччині до цього часу використовують традиційні системи постатейного бюджетування. Складні, заплутані та незрозумілі схеми постатейного бюджету дуже детальні й розділені на глави, групи статей і статті. Як правило, перерахування грошей із одного бюджетного року (який збігається з календарним) у наступний неможливе.

Невикористані фонди мають бути повернені міністерству, й інститутський бюджет на наступний рік буде відповідним чином зменшений. Як результат цього, ВНЗ часто витрачають невикористані гроші на будь-що, аби уникнути скорочення бюджету. Це явище отримало назву грудневої лихоманки.

У деяких університетах як експеримент запроваджена "Globalhaushalte" (паушальний бюджет, тобто без диференціювання складових статей) - нова схема фінансування, яка надає ВНЗ деяку фінансову автономію у поєднанні з жорстким контролем віддачі.

Загальна сума коштів, виділених на підтримку студентів, згідно з ВаfoG зросла з 1,07 млрд. німецьких марок у 1972 р. до майже 2 млрд. у 1980 р., після чого коливалася в межах 1,8-2 млрд. у 1981-1990 рр. Через об'єднання Німеччини значна кількість студентів у "нових" землях одержала право скористатися матеріальною

допомогою. У зв'язку з цим у 1991 р. загальна сума зросла майже до 3 млрд. німецьких марок. З того часу обсяг коштів, які виділяються на BafoG, поступово зменшувався, у 1997 р. він досяг суми у 1,4 млрд. марок. У 1972 р. згідно з BafoG була надана допомога 270 000 студентам, що становить 44,6 % від їх загальної кількості (606 000). У 1980 р. частка студентів, які скористалися матеріальною допомогою, становила 34,9 % (341 000 із 976 000), у 1990 р. - 19,5 %, а в 1998 р. - тільки 12,6 %.

Ця тенденція пояснюється у першу чергу зростанням доходів жителів "старих" земель, що не було враховано державою (особливо у 1995-1998 рр.).

У результаті утворилося порочне коло, яке частково визначило сучасний стан німецької вищої освіти. У зв'язку зі зменшенням кількості студентів, які мають право на одержання матеріальної допомоги, значна кількість вимушена була піти працювати. У 1997 р. було встановлено новий рекорд: 66 % студентів "старих" земель і 56 % студентів "нових" вимушені були працювати, щоб оплачувати своє навчання. Через те, що більшість студентів вимушена підробляти, зростає середня тривалість навчання. У 1998-1999 рр. 10,8 % студентів навчалися більше як 7,5 року (Німецька система вищої освіти не передбачає можливість навчання без відриву від виробництва. У результаті студенти, зареєстровані на навчання очної форми, навчаються заочно. Цей факт свідчить про те, що офіційна статистика кількості студентів не може бути основною для вироблення політики у галузі вищої освіти) [2].

Недоліком, а точніше сказати, проблемою німецької вищої школи, що негативно впливає на конкурентоспроможність випускників, є велика тривалість навчання. В університетах реальний термін становить у середньому 13 семестрів, у спеціалізованих вузах - 9, тоді як їх програми розраховані на 9 і 8 семестрів відповідно. Причини більшої тривалості навчання криються як в особливостях організації навчального процесу, так і в соціальному становищі студентів. Основою організації навчального процесу є принцип академічної свободи, що припускає відсутність строго регламентованих термінів складання іспитів. Враховуючи, що велика частина німецьких студентів вимушена працювати під час навчання, вони активно користуються цим принципом. А якщо до цього додати роки, які багато абітурієнтів витрачають на очікування своєї черги, то не дивно, що молоді люди закінчують його в 27-28 років. До цього віку їх ровесники в інших країнах ЄС уже встигають отримати ступінь доктора.

Відсів студентів, зміна профілю навчання і тривалі терміни істотно збільшують витрати держави на підготовку фахівців з вищою освітою: вона обходиться німецькій державі в 107,1 тис. дол. (1999 р.).

З цих причин актуальною для країни стає проблема інтенсифікації навчання і поліпшення його умов. Для її вирішення використовуються як фінансові важелі, так і педагогічні підходи. Останніми роками була обмежена тривалість надання студентам матеріальної підтримки. Вони можуть отримувати її лише протягом терміну, на який розрахована програма підготовки, тобто 8-10 семестрів, залежно від спеціальності. Згідно з Федеральним законом про сприяння в здобуванні освіти студентам може бути надана матеріальна допомога (її розмір залежить від того, чи проживає студент з батьками або самостійно), половина цієї суми виділяється у вигляді безпроцентної позики. Молодий фахівець починає погашати позику через 5 років після закінчення вузу і виплачувати її частинами протягом наступних 20 років [Bundesausbildungsförderungsgesetz vom 1.04.2001]. Підсумовуючи досвід зарубіжних країн у частині розвитку системи освіти, можна виділити такі моменти, на які необхідно звернути увагу при формуванні ринку освітянських послуг в Україні та її регіонах.

Існують різні види фінансування системи освіти: державна (бюджетна) та позабюджетна. Кожна з них має свої переваги та недоліки.

Нині ми належимо до країн зі змішаною, з погляду джерел фінансування, системою вищої освіти. Світова практика свідчить, що це найпродуктивніша

система, якщо дотримуватись єдиних освітянських вимог під контролем держави. Зрозуміло, що державна складова такої системи має переважати, а підготовка фахівців за кошти держави - бути головним інструментом регулювання в системі "вища освіта - ринок праці".

Зважаючи на вищесказане, ми вважаємо, що застосування державою методів економічного регулювання потоків бюджетного фінансування вищої освіти (персоніфіковане фінансування, субсидування на поворотній основі, надання грантів, позик і кредитування) дозволяє ринковими засобами переключити діяльність вищих навчальних закладів із задоволення, насамперед, власних інтересів на задоволення інтересів замовників освітянських послуг - особи, держави та роботодавців. А для стабільного фінансового забезпечення закладів освіти України поряд із бюджетним асигнуванням слід активніше залучати кошти інших джерел фінансування.

Джерела та література:

1. Верба Д. Система освіти в Швеції // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. - 2002. - № 1. - С. 38.
2. Клаус Хюфнер Управління фінансування вищої освіти в Німеччині // Вища школа. - 2005. - № 6. - С. 97-117.
3. Кремень В.Г. Вища освіта України і Болонський процес. К., 2004. - 384 с.
4. В.Новиков, П.Левін. Фінансово-кредитні аспекти розвитку професійної освіти на постболонському просторі // Економіка України. - 2006. - № 9. - С. 64 - 73.
5. Federal Student Aid / www.ed.gov/studentaid
6. Finances of the Nation 2003, p. 10:22
7. Human development report 2001. New York, Oxford University Press,2001. - 264р., с.114.
8. Statistical Abstract of the United States 2002, p. 165. Wash., 2003.
9. www.osvita.org.ua

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПАМ'ЯТОК КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ У 1960 -х РОКАХ В УКРАЇНІ

Українська церковна архітектура має тисячолітні мистецькі традиції. Ряд видатних споруд церковної архітектури стоїть на рівні найвидатніших досягнень світового мистецтва. Це зумовлює важливість дослідження проблем збереження церковної спадщини як складової частини культури минулого.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити особливості державної політики щодо культових пам'яток у 60-70-х рр. ХХ ст. через призму висвітлення напрямків діяльності органів державної влади.

На сьогодні кількість праць, присвячених проблемі, яка досліджується, порівняно незначна. Це пов'язано з тим, що в радянській історичній науці панувала концепція, що визначала церкву й релігію як вороже явище. Досліджувана проблема розглядалася в контексті культурної політики, а все, що робилось у країні комуністичною партією і державою у цій сфері, зображувалося як зразок досконалості демократії [8,12,13,36].

Із проголошенням незалежності України вітчизняна історіографія цілком відмовилася від ідеологічних установок і з нових позицій підійшла до оцінки післявоєнного періоду. Поряд із плідним розробленням питань державно-церковних відносин багато аспектів практичної діяльності радянської держави щодо культових

пам'яток належить до числа мало вивчених історичною наукою [4,7,16,18].

На думку І.Дзюби, в Україні доба від 1920-х років до горбачовської „перебудови» минула під знаком свідомого, планового нищення пам'яток церковної архітектури: „Відповідно до визначальних засад функціонування комуністичного режиму централізовано встановлювалися і „спускалися на місця» плани закриття і нищення храмів” [6, с.17].

Аналогічної думки про нищення храмів із ідеологічних міркувань дотримується В.Вечерський. Дослідник вважає, що серед об'єктів архітектурної спадщини найбільше потерпіли об'єкти церковної та фортифікаційної архітектури, визначає специфіку втрат у регіональному та хронологічному аспектах [1, с.5].

У радянському суспільстві ситуація у релігійній сфері в 60-70-х роках, на думку М.І.Одинцова, визначалася значною мірою саме тим розумінням місця та ролі атеїзму, яке склалося на початку 60-х років. Головним важелем формування науково-атеїстичного світогляду визнавалася атеїстична робота. А найближчою програмною метою оголошувалося будівництво суспільства без релігії [15, с.65].

За двадцять післявоєнних років у республіці за різними мотивами було знято з реєстрації 5231 православну церкву та молитовний будинок. Наймасовіший характер зняття з реєстрації релігійних громад та церков мав місце в 1960-63 рр. [21, с.55].

За період із 1 січня 1959 року по 1 січня 1963 року в республіці припинили діяльність 3146 церков і молитовень, що становило 37,1 % від їх загальної кількості. В тому числі по роках: у 1959 р. – 262, в 1960 р. – 747, в 1961 р. – 993, в 1962 р. – 1144 [31, с.48].

На початку 60-х років, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 14 червня 1961 року “Про виключення із списку пам'ятників архітектури УРСР об'єктів, які не мають визначної цінності”, в Українській РСР було проведене необґрунтоване скорочення списку архітектурних пам'яток, що перебували під охороною держави. Всього по Україні з 467 діючих церков-пам'яток архітектури було знято з обліку 158 [22, с.5].

На території Чернігівської області в 1961 р. налічувалося 150 пам'ятників архітектури, якими в переважній більшості були церковні споруди. Їх відбудова, ремонт і реставрація планувалися Держбудом УРСР. Витрати необхідних коштів на ремонт і реставрацію архітектурних пам'ятників включали в місцевий бюджет.

Та місцевий облвиконком неодноразово порушував клопотання перед Держбудом УРСР про припинення витрат коштів на реставрацію „під виглядом пам'ятників архітектури випадкових, низької художньої цінності церковних будівель”. До таких ними був віднесений і відомий пам'ятник архітектури - П'ятницька церква XII ст., що перебувала в особливому списку пам'яток архітектури СРСР загальносоюзного значення: „Ми просимо дозволу на припинення всяких робіт по дальшій відбудові П'ятницької церкви і ліквідації її взагалі. Якщо П'ятницька церква буде залишена, то вважаємо за доцільне розібрати дзвіницю церкви та огорожу” [32, с.91-93].

17 лютого 1961 р. відбулося засідання Науково-методичної ради по збереженню пам'ятників архітектури при Президіуму АН УРСР, на якому розглядалося питання про історичну та художню цінність пам'ятника української архітектури - дзвіниці 1806 р. при П'ятницькій церкві в місті Чернігові. У протоколі засідання зазначалося: „Рішення про культурну цінність дзвіниці П'ятницької церкви, вироблене в 1956 році кваліфікованою комісією і стверджене Радою Міністрів УРСР про прийняття цього пам'ятника на державну охорону, не повинне бути відмінене.

Клопотання Чернігівського облвиконкому спрямовані на руйнування історично цінного архітектурного ансамблю і у випадку здійснення було б нічим не виправданою втратою історико-художніх і матеріальних цінностей” [32, с.94].

Та головна лінія держави щодо «релігійної сфери» залишалася усталеною. В.О.Пашенко зазначає, що в 1960-х роках руйнування церкви продовжувало

залишатися самоціллю для партійно-державних органів [16, с.167]. Тож у наступні роки битва з „архітектурними зайвинами” продовжувалася.

Із 1962 р. були різко знижені асигнування на відбудовні й реставраційні роботи з усіх видів пам'яток культури, скорочений інспекторський склад державних органів охорони пам'яток і штат сторожової охорони [23, с.130].

Зрозуміло, що це призводило до неминучого руйнування пам'яток.

Радою Міністрів УРСР того ж року була створена комісія по обстеженню історико-архітектурних пам'ятників, які перебували під державною охороною, та обґрунтуванню необхідності віднесення того чи іншого об'єкта до списку пам'ятників. За матеріалами комісії Рада Міністрів УРСР прийняла постанову від 24 серпня 1963 р. № 970 “Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР”, якою затвердила в списках пам'ятників архітектури 864 комплекси, або 1215 споруд. Для порівняння - у списки, затверджені постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р. № 320, було занесено 2058 споруд. Таким чином, на підставі проведеної роботи 843 споруди були зняті з-під державної охорони [33, с.192,193].

У Чернігівській області постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1962 р. №320 в списках пам'ятників архітектури, що перебували під охороною держави, було затверджено 136 споруд. У 1963 р. із цих списків виключили 32 споруди і затвердили по області 104 споруди як пам'ятники архітектури [33, с.194].

Діючий в УРСР список пам'яток архітектури, які перебували під державною охороною, затверджений рішенням Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р., не включав багатьох цінних у художньому та історичному відношеннях кам'яних споруд XII-XVII ст. й пам'яток народного зодчества [23, с.172].

Виконуючи наказ міністра культури СРСР № 269 від 2 червня 1962 р. “Про заходи по охороні художніх цінностей пам'яток літератури і творів прикладного мистецтва в діючих церквах, соборах та інших культових спорудах”, Міністерство культури УРСР і Держбуд УРСР організували перевірку всіх споруд, виключених із списків пам'яток архітектури. Комісії обстежили культові споруди з метою виявлення цінних творів живопису, скульптури і високохудожньої різьби по дереву.

Найцінніші художні твори були взяті на державний облік і передані міськими радами депутатів трудящих у музеї для використання в експозиційних і науково-дослідницьких роботах [26, с.4,5].

Під час „перевірних” кампаній мали місце випадки розкрадання і безконтрольного вивозу творів давньоруського живопису, стародрукованих книг, творів прикладного мистецтва, які перебували в церковних приміщеннях - пам'ятниках культури. Інцеденти такого роду свідчили про недостатній контроль відповідних органів за збереженням цінностей, про порушення порядку їх обліку.

Дослідники відзначають, що ситуація дещо змінилася на краще в післяхрущовську епоху [18, с.297].

У зв'язку з необхідністю впорядкування справи обліку, встановлення суворого порядку вивозу історико-художніх творів Міністерство культури СРСР розробило інструкцію по виявленню, обліку та збору творів давньоруського мистецтва (затверджена заступником міністра культури СРСР А.Кузнецовим 16 жовтня 1964 р.) [24, с.30].

Інструкцією передбачалася організація Міністерством культури СРСР і його закладами щорічних експедицій для виявлення, обліку та збору творів давньоруського мистецтва. Твори, які мали визначну художню чи історичну цінність, вивозилися у фондові сховища місцевих музеїв, де здавалися по акту. Вивіз знайдених творів із території області, що досліджувалася, допускався тільки за наявності спеціального дозволу обласного управління культури.

У результаті проведення дослідження пам'яток складався акт із зобов'язанням з боку місцевих органів забезпечити охорону даної пам'ятки.

Унікальні архітектурні пам'ятки, в яких збереглося внутрішнє оздоблення,

відзначалися особливо. Якщо пам'ятка не стояла на обліку, то визначалося її історико-художнє значення і доцільність включення в число пам'яток, що підлягають державній охороні [24, с.32, 33].

2-3 червня 1965 року відбувся пленум науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, у ході якого зазначалося, що за післявоєнний період Радянською державою здійснені різносторонні роботи по відбудові пам'яток, успішно проведені заходи міжнародної кампанії по пам'ятках культури. Разом з тим у справі охорони, реставрації і використання пам'яток культури визнавалися серйозні недоліки: „Багато архітекторів послабили свою увагу до збереження пам'яток архітектури. Замість відбудови історично цінних споруд вони легко мирилися з їх повною втрапою або явно ігнорували їх при реконструкції населених пунктів” [23, с.127-130].

Пленум науково-методичної ради постановив: просити Держбуд СРСР і органи в справах архітектури звернути особливу увагу на питання збереження пам'яток культури при забудові та реконструкції міст. Наголошувалося на необхідності проведення в найближчий час невідкладних робіт по консервації творів давнього монументального живопису в пам'ятках архітектури [23, с.135].

У липні 1965 року в Москві відбулася наукова конференція, присвячена проблемам використання історико-художніх пам'яток в ідейно-естетичному вихованні трудящих і ролі добровільних товариств та музеїв у пропаганді й охороні пам'яток культури. В її ході вказувалося, що в ряді міст країни спостерігалися випадки грубого порушення законів про охорону пам'яток культури, зняття з реєстрації цінних історичних об'єктів.

У резолюції конференції зазначалося, що питання про впорядкування державної системи охорони, реставрації пам'яток культури та затвердження нового загальносоюзного законодавства в цій сфері давно назріло і не терпить подальшого відкладання [23, с.89-90].

Із 4 по 22 липня 1965 р. в Україні працювала Комісія Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, перед якою стояло завдання вивчити стан справи охорони, використання і пропаганди культурної спадщини й разом із республіканськими організаціями виробити відповідні пропозиції. Усього було обстежено 22359 пам'яток культури [23, с.189].

Ознайомлення із загальним станом справи охорони пам'яток архітектури УРСР показало, що по основних напрямках діяльності в цій справі існували серйозні недоліки.

Комісія вказувала на випадки незаконного розбору пам'яток архітектури, виключених із списків. Так, без жодного вивчення і фіксації було розібрано понад 20 пам'яток, серед яких такі видатні, як дерев'яні храми XVII-XVIII ст. у селі Лишня Київської області, в селі Степань Рівненської області, у селі Руське Поле Закарпатської області, дзвіниця в Івано-Франківську, костюл у Галичі Івано-Франківської області та ін. [25, с.36]

У висновках комісії зазначалося, що для виправлення існуючого становища необхідно протягом 1965-1966 рр. провести роботу по включенню в список пам'яток, які перебували на державній охороні, всіх виявлених і вивчених пам'яток архітектури й затвердити цей список [23, с.172].

Охорона пам'яток архітектури у той час в УРСР покладалася на архітектурно-планувальне управління республіканського Держбуду. Але ніякого спеціального підрозділу, який займався б питаннями збереження пам'яток архітектури, в Держбуді не було створено, і цими питаннями відали одночасно з виконанням інших завдань тільки два співробітники.

У республіці лише в містах Києві, Львові і Закарпатській області існували штатні інспектори з охорони пам'яток архітектури. Внаслідок відсутності нагляду мали місце численні факти порушення правил охорони цінних архітектурно-художніх творів.

Комісія пропонувала в найближчий час установити і затвердити охоронні зони

пам'яток архітектури, налагодити контроль за виконанням правил державної охорони пам'яток культури. Для покращення справи охорони пам'яток в органах культури України передбачалося збільшити число інспекторських одиниць до 28 та виділити для інспекторів службовий автотранспорт.

Роботи по ремонту, консервації і реставрації пам'яток архітектури УРСР проводилися Республіканськими науковими реставраційними майстернями, а у Львівській та Закарпатській областях - Львівським філіалом майстерень. Існуюча система підготовки проектної документації цих областей не на місцях, а в Києві та неналежний архітектурний нагляд призводили до низької культури реставраційних робіт.

Комісія звертала увагу на необхідність укріпити Львівський філіал майстерні архітекторами-проектувальниками, спеціалістами з архітектури західних областей України, створити групу реставраторів монументального живопису і групу з реставрації та консервації пам'яток народного дерев'яного зодчества.

Органам охорони пам'яток давалася вказівка вимагати від користувачів дотримання правил експлуатації згідно з існуючою інструкцією та проведення поточного і капітального ремонтів, притягуючи винних у випадку порушення правил зберігання пам'яток до відповідальності.

У висновках комісії зазначалося, що найкращою формою збереження пам'яток було створення архітектурних заповідників і підготовка пам'яток до музейного показу. Комісія вважала за необхідне ліквідувати існуючу розрізненість системи органів охорони пам'яток культури в Україні і зосередити керівництво цією ділянкою роботи в Міністерстві культури УРСР [23, с.173-178].

У 1965 році в областях почалася робота по складанню додаткових списків пам'яток архітектури, рекомендованих для прийняття під державну охорону.

Постановами ЦК КПУ від 25 серпня 1965 р. і Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1965 р. було створене товариство охорони пам'ятників історії і культури УРСР, покликане вести роботу по широкому залученню радянської громадськості до справи охорони, збереження, вивчення і популяризації історичної та культурної спадщини українського народу [27, с.73].

Я.Дашкевич зазначає, що „відділення Товариства охорони пам'яток історії і культури намагалися правдами і неправдами оберігати пам'ятки, в основному церковні будівлі, від остаточного руйнування. Проте одночасно почався безпрецедентний грабунок пам'яток церковного мистецтва” [5, с.68].

„Пам'ятки продовжують зносити, закон перед вітчизняними варварами в керівній тозі продовжує пасувати, та й слабкий він, цей закон, реставраційний віз тягнеться повільно і одноосібно”, - наголошує В.Распутін [19, с.25].

Тож цілком поділяємо думку О.О.Нестулі про те, що зі створенням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури ситуація в пам'яткоохоронній справі принципово не змінилася [14, с.157].

На жаль, акценти в охороні та реставрації пам'яток переносилися на новоспоруджені об'єкти. А.І.Косаревський зазначає, що в результаті на унікальні архітектурні культові пам'ятки не вистачало засобів, кваліфікованих робітників, техніки. Вони продовжували руйнуватися, ставали предметом тривалого перепису про доцільність їх дальшого збереження [9, с.20].

Технічний стан багатьох пам'яток архітектури був незадовільний. 539 пам'яток потребували невідкладних заходів по консервації та реставрації. Серед них – колишні монастирі в Густині і Новгороді-Сіверському Чернігівської області, Мгарі Полтавської області, Бердичеві Житомирської області та ін. На їх впорядкування орієнтовно потрібно було 28-30 млн. крб. [25, с.36].

Велику кількість віруючих притягував до себе Володимирський кафедральний собор, розташований в центрі Києва. Собор мав відомі розписи, які були єдиними в країні за своїм характером і унікальними за виконанням.

Від вогкості на стінах сталося здуття основ картин, і вони опинилися в аварійному стані. Масляна кіптява і пил зчищалися обслуговуючим персоналом

без догляду спеціалістів варварським способом. Усе це призводило до руйнування унікальних творів живопису.

Серйозну загрозу загибелі унікальних розписів розуміли віруючі, які з 1962 р. почали звертатися в Держбуд УРСР із проханням розпочати реставраційні роботи. Проте їм весь час відмовляли. Лише після того, як в розгляді цього питання взяли участь відповідальні працівники Ради Міністрів УРСР, Держбуд України запланував проведення реставраційних робіт у соборі на 1966 рік.

Реставраційні роботи передбачалося затягнути на два-три роки, що призвело б до неможливості відправлення церковних служб та дало б слухну нагоду „ліквідувати в центрі Києва великий осередок релігійного одурманювання трудящих» [34, с.37-38].

Конкретніші позитивні зрушення в пам'яткоохоронній роботі відбулися у другій половині 60-х років.

У 1966 р. Держбуд УРСР розробив на 1967-1970 рр. план найневідкладніших першочергових консерваційних та ремонтно-реставраційних робіт по найцінніших пам'ятках архітектури. Зокрема, із 1966 р. розпочалися реставраційно-відбудовчі роботи пам'ятників Києво-Печерського заповідника [35, с.1].

Та для виведення багатьох історичних споруд із аварійного стану засобів, що виділялися, було не достатньо. Із державного бюджету в 1966 р. виділили лише 190 тис. замість 400 тис., заявлених Держбудом [25, с.37].

Відчувалася слабка забезпеченість республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень реставраторами з архітектури і живопису, оскільки жоден із архітектурних навчальних закладів СРСР не мав такої спеціальності, як охорона і реставрація пам'яток архітектури [12, с.3].

Багато об'єктів майже не мали нагляду, і роботи по їх відбудові часто велися на низькому рівні, з втратою історично цінних елементів споруд. Так, внаслідок некваліфіковано проведених реставраційних робіт влітку 1973 року під час бурі завалилася Успенська церква 1686 року в селі Лютенька Лубенського району Полтавської області [2, с.71].

У справі охорони і реставрації об'єктів культової спадщини недооцінювалося значення правил використання історико-архітектурних пам'яток, що призводило до знищення результатів реставрації [26, с.134,137].

Конкретні заходи по збереженню і реставрації пам'ятників архітектури на території республіки накреслила Рада Міністрів УРСР у постанові №125 від 20 лютого 1967 р. “Про стан і заходи по дальшому покращенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії УРСР”. Цією постановою, крім виділених на 1967 р. 86 тис. крб. по республіканському бюджету на ремонт і реставрацію пам'яток, додатково Радою Міністрів з резервного фонду було виділено 200 тис. крб. Із метою покращення державного контролю Міністерству культури УРСР дозволено створити при Київському державному історичному музеї відділ з охорони пам'яток культури, а облвиконкомам за рахунок фондів зарплати областей ввести в штат обласного управління культури посади старших інспекторів з охорони пам'яток культури [26, с.34].

22 серпня 1968 р. було прийняте рішення Президіуму Ради Міністрів УРСР, яке передбачало створення протягом 1968-69 рр. уточнених списків пам'яток культури загальносоюзного і місцевого значення з основними даними і короткими анотаціями про них.

Для підвищення рівня науково-методичної роботи по обліку, охороні, пропаганді пам'ятників майже в усіх областях республіки відповідно до постанови колегії Міністерства культури УРСР від 18 листопада 1969 р. були створені і працювали відділи охорони пам'ятників культури з 2-3 працівників [28, с.8]

Перспективними планами областей на охорону і збереження пам'яток культури в 1970-75 рр. передбачалися засоби в сумі 7539782 крб. [29, с.5]

У 1970 р. вперше в Україні було видано збірник нормативних актів „Законодавство про пам'ятки історії та культури”. Та законодавча практика почала

орієнтуватися, головним чином, на унікальні пам'ятки культури союзного і республіканського значення. Натомість велика група пам'яток місцевого значення залишалася практично поза правовою охороною. Значною прогалиною була також відсутність адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільну перебудову, псування чи знищення пам'яток [20, с.12].

Цього ж року на базі республіканських спеціальних науково-реставраційних майстерень виникло Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління (УСНРВУ) при Держбуді Української РСР [3, с.12]. Органи культури республіки продовжили роботу по складанню списків пам'яток культури українського і республіканського значення, підготовленню до видання каталогів цих пам'яток. За 1970 рік було внесено до додаткового списку 578 пам'яток архітектури [30, с.185].

Та не слід забувати про те, що головна ідея, якою керувалися органи державної влади по відношенню до культових пам'яток, «...в повній мірі „поставити на службу” атеїстичному вихованню безмежний світ пам'яток церковного зодчества» [36, с.4].

У 60-70-і роки пам'яткоохоронна справа в республіці перебувала під дієвим впливом партійно-державних настанов. Практика охорони культурних пам'яток в УРСР „базувалася на створенні державної структури управління та ідеологічного обґрунтування необхідності охорони і збереження саме пам'яток радянської доби”, - підкреслює В.М.Піскун [17, с.7].

Так, у методичних рекомендаціях по виявленню та обліку пам'ятників радянської архітектури за 1969 р. Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури зазначається: „Пам'ятники нашої сучасної архітектури не можна відтворити і тому їх збереження повинне бути забезпечене на багато десятиліть і століть. Не слід відмовлятися від постановки того чи іншого пам'ятника архітектури на облік, виходячи з його збереженості” [11, с.3,8].

Нічого подібного ніколи за роки радянської влади не звучало на адресу пам'яток культового призначення! Проблеми збереження культових пам'яток, як і раніше, оголошувалися неактуальними: „... якщо міський чиновник знесе дерев'яний храм, йому ніхто й слова не скаже зверху, а якщо знесе панельне «людиносховище» десятилітньої давності, що перебуває на балансі, його будуть судити” [10, с.17].

Отже, державна політика щодо пам'яток культового призначення визначала особливості їх охорони та характер функціонування. Масове вилучення церковних пам'яток у першій половині 60-х рр. призвело до збідніння історико-культурного фонду України. Поряд із позитивними зрушеннями другої половини 60-х років у справі охорони культових пам'яток і в практиці їх відбудови та використання продовжували мати місце суттєві недоліки. У цілому досліджуваний період відзначається суперечливими процесами у сфері охорони церковних пам'яток.

Джерела та література:

1. Вечерський В. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини // Пам'ятники України: історія та культура, 2001. - №4. - С.2-9.
2. Вечерський В.В. Втрачені святині. - К.: Техніка, 2004. - 176 с.
3. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. - 1997. - №1. - С. 10-14.
4. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. - К.: Світогляд, 2005. - 741 с.
5. Дашкевич Я. Охорона пам'яток церковного мистецтва // Розбудова держави. - 2001. - №1-6. - С.66-69.
6. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні // Пам'ятки України. - 1997. - №2. - С.16-29.
7. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). - К.: Товариство „Знання” УРСР, 1991. - 72 с.
8. Зоц В.А. Культура. Релігія. Атеїзм. - М.: Политиздат, 1982. - 158 с.
9. Косаревский А.И. Охране памятников – системный подход // Строительство и архитектура. - 1987. - №11. - С.20-21.
10. Лихачев Д.С. Боль Отчества // Огонек. - 1988. - №34. - С.17-18.

11. Методические рекомендации по выявлению и учету памятников советской архитектуры. – М., 1969. – 12 с.
12. Михайловский Е.В. Реставрация памятников архитектуры. – М.: Стройиздат, 1971. – 190 с.
13. Мусієнко П.Н. Подих сивини глибокої. Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1972. – 80 с.
14. Нестуля О.О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917-1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі // Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. – К. – Полтава, 2000. – С.147-160.
15. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
16. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
17. Піскун В.М. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х років ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – 204 с.
18. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о.Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
19. Распутін В. Проти забуття // Пам'ятки України. – 1988. - №2. – С.25-26.
20. Сообщение постоянной комиссии правления Союза архитекторов СССР содействия охране памятников архитектуры / Под общ. ред. В.Н. Иванова и А.Г. Чинякова. – М., 1965. – 13 с.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 3.
22. Там само. – Оп. 1. – Спр. 312.
23. Там само. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Спр. 255.
24. Там само. – Спр. 278.
25. Там само. – Спр. 284.
26. Там само. – Спр. 285.
27. Там само. – Спр. 286.
28. Там само. – Спр. 350.
29. Там само. – Спр. 351.
30. Там само. – Спр. 381.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 5778.
32. Там само. – Оп.31. – Спр.1671.
33. Там само. – Спр. 2148.
34. Там само. – Спр. 2673.
35. Там само. – Спр. 3456.
36. Шамаро А.А. Памятники архитектуры прошлого в атеистическом воспитании. – М.: Знание, 1985. – 64 с.

УЧАСТЬ КОЗАКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ У ВІЙНАХ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ ТА КРИМОМ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVII – XVIII ст.

Починаючи з 70-х рр. XVII ст. Росія розпочала довготривалу військову кампанію з метою приєднання Північного Причорномор'я та Приазов'я, які на тоді належали Туреччині й Кримському ханству. За доби Гетьманщини практично в усіх російсько-турецьких війнах брало участь українське козацьке військо, складовою частиною якого був Чернігівський полк.

На першому етапі цієї кампанії козацьке військо І.Самойловича разом із слобідськими полками та російськими вояками здійснило два походи з метою завоювання Чигирин (у 1674-1676 рр.) та два походи з метою його захисту (в

1677 та 1678 рр.) На початку 1674 р. Чернігівський полк у складі війська гетьмана І. Самойловича взяв участь в поході на Правобережну Україну проти гетьмана П. Дорошенка, який уклав угоду з турецьким султаном. Разом з козацькими полками І.Самойловича в поході взяла участь російські війська на чолі з белгородським воєводою Г. Ромодановським.¹ 10 січня 1674 р. 80-тисячне військо І.Самойловича виступило з Гадяча, а 26 січня форсувало Дніпро і захопило ряд поселень. 31 січня з Бужина армія рушила під Черкаси, а до столиці П. Дорошенка Чигирина було направлено посиленний корпус під командуванням окольничого П.Скуратова та наказного гетьмана переяславського полковника Д. Райчі. До складу цього корпусу увійшли й козаки Чернігівського полку.² Розоривши околиці Чигирина, але не взявши його, корпус рушив на північ і влився до війська І.Самойловича. 2 лютого 1674 р. штурмом було взято Черкаси, а потім козацьке військо попрямувало до Канева. Коли 9 лютого військо І.Самойловича підійшло до Канева, назустріч йому вийшов генеральний осавул П. Дорошенка Я. Лизогуб, у майбутньому – чернігівський полковник, який побачив безперспективність боротьби, здався і перейшов на службу до І.Самойловича.³ 15 лютого козацьке військо рушило на лівий берег Дніпра і стало табором під Переяславом. За наказом гетьмана Я.Лизогуб вислав частину війська під командуванням чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського розвідати про наближення татар, які вже підійшли до Лисянки. Для боротьби з татарами було сформовано козацький корпус на чолі з генеральним осавулом І.Лисенком та колишніми старшинами П.Дорошенка – генеральним осавулом Я. Лизогубом та генеральним обозним І.Гулаком. До складу цього корпусу увійшов і Чернігівський полк. 27 лютого корпус вирушив з Богуслава і 2 березня дав бій татарам і козакам П.Дорошенка. Ворог зазнав поразки й відступив до Лисянки й Тарасівки. У Лисянці відбулося повстання проти татар, а прибулі полки на чолі з Я. Лизогубом, до складу якого входив і Чернігівський полк, полонили рештки татарського війська. 16 березня 1674 р. старшина 10 правобережних козацьких полків формально усунула П. Дорошенка від влади і проголосила І. Самойловича “гетьманом обох боків Дніпра”. Але П.Дорошенко не визнав рішення ради правобережних старшин. 20 квітня 1674 р. до нього надійшла допомога від турецько-татарського війська, було захоплено Лисянку, Вільховець та інші містечка. 25 травня 6-тисячне татарське військо вже перебувало за 20 верст від Чигирина. Проти нього виступило військо на чолі з наказним гетьманом Д.Райчею, яке складалось із 5 правобережних та 5 лівобережних полків. Бій закінчився перемогою козаків. П. Дорошенко знову звернувся до Туреччини по допомогу, відтак 5 липня 1674 р. І.Самойлович розпочав переправу всього війська з лівого берега Дніпра на правий з метою підготовки до походу під Чигирин. 21 липня козацько-російська армія стала за 15 верст від Чигирина під Боровицею. Чигирин було обложено, але не взято. На Придніпров'я рушили кримський хан і особисто турецький султан, і вже в середині серпня Правобережна Україна опинилася під турецькою окупацією. Козацьке і російське військо залишило Черкаси, а 25 серпня турки взяли Умань. Російські війська і полки І.Самойловича відступили на лівий берег Дніпра, а турки, залишивши П.Дорошенку орду для допомоги оточеному Чигирину, відступили від Умані й рушили на Молдову. На початку жовтня 1674 р. І.Самойлович розпустив військо, убезпечивши лівий берег Дніпра міцними залогами. Козаки Чернігівського полку продовжували нести службу в Каневі, а 18 вересня 1675 р. повернулися до Чернігова.

Проте боротьба за Правобережну Україну тривала. У березні 1676 р. І.Самойлович відправив на правий берег Дніпра козацький корпус у складі 7 полків на чолі з чернігівським полковником В.Дуніним-Борковським. 18 березня вони дійшли до Чигирина, де В.Дунін-Борковський провів переговори з П. Дорошенком, але потім повернувся назад. 11 серпня 1676 р. російсько-українське

військо знову підійшло до Чигирина, і деморалізований поразками П. Дорошенко 19 вересня після переговорів зрікся булави і капітулював. До Чигирина без бою вступили лівобережні козаки й, зокрема, Чернігівський полк. Після повернення військ на Лівобережжя в Чигирині залишилась військова залога – тисяча московських стрільців і тисяча козаків Чернігівського полку на чолі з В. Дуніним-Борковським.

Падіння Чигирина, розрив союзу П.Дорошенка з Османською імперією стали причиною російсько-турецької війни за Україну, оголошеної Стамбулом Москві восени 1676 р. Цікаво, що частину необхідних припасів і човни для боротьби на Дніпрі сплавили Десною з Брянська. Чигиринська фортеця була приготована до оборони. Гарнізон міста становив понад 12,5 тисячі чоловік, а решта козаків перебувала при гетьманові.⁴

Наприкінці липня 1677 р. до Чигирина підійшло майже 90-тисячне турецько-татарське військо, яке розпочало облогу міста. Дізнавшись про прихід турків, 1 серпня 1677 р. гетьман І.Самойлович з військом, до складу якого входили й козаки Чернігівського полку, виступив з Батурина на Ромни, де 4 серпня з'єднався з рештою козацьких полків і рушив на Чигирин. Війська І.Самойловича і Г.Ромодановського наступали в напрямку Бужинської переправи, що за 10 верст від нього. А в Чигирині вже розпочалася запекла боротьба, яка тривала три тижні. 25-26 серпня 1677 р. відбулися перші жорстокі бої на Бужинській переправі, що стали вирішальними у всій військовій кампанії 1677 р., в яких брали участь і чернігівські козаки. В ніч на 27 серпня козацько-московське військо розпочало переправу через Дніпро для допомоги Чигирину і закріпилося на правому березі. 28 серпня кавалерія чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського здійснила атаку на турецький табір. Два дні тривали бої на переправах. Зазнавши тут поразки, 29 серпня 1677 р. турки відступили від фортеці. 5 вересня армія Г. Ромодановського та І.Самойловича розташувалась над Тясмином навпроти Чигирина, а 9 вересня відійшла на Лівобережжя.

Наступного року турецький султан вирішив повторити похід на Чигирин. Навесні 1678 р. козаки спішно відбудовували фортецю. Гетьман І.Самойлович оголосив загальну мобілізацію не тільки козаків, але й міщан та селян. Кожний п'ятий чоловік мав йти до війська, а всі інші – забезпечувати армію всім необхідним. На початку червня 1678 р. російсько-українське військо вирушило на Лубни, а потім на Чигирин. 3 липня воно здійснило перехід через Сулу до Бужинської переправи і облаштувало табір. 9 липня турецько-татарська армія вже стояла під Чигирином. Облаштуванням табору на правому березі займався генеральний осавул Л.Полуботок. Вранці 10 липня на табір напали татари, але були відбиті у запеклому бою. Того ж таки дня турецько-татарська армія здійснила невдалий штурм фортеці. Цього разу чернігівських козаків не було в її гарнізоні, вони діяли в складі війська І.Самойловича. 15 липня російсько-українські війська вдало атакували ворожий табір. Запеклі бої тривали з перервами до 28 липня 1678 р. 1 серпня відбувся бій за переправу на Тясміні, 3 серпня – велика битва на Стрільниковій горі. Козацьке військо стояло на лівому фланзі російсько-українських сил і складалося з дев'яти полків, у тому числі й Чернігівського. Командував військом наказний гетьман чернігівський полковник В.Дунін-Борковський. Ще кілька козацьких полків на чолі з І.Самойловичем були в резерві. Битва закінчилась перемогою над турками, однак вони продовжували облогу Чигирина.⁵ 12 серпня московський воєвода Г.Ромодановський, виконуючи таємну інструкцію царя, наказав висадити фортецю і відходити. Г.Ромодановський та І.Самойлович стали на свої старі позиції на Бужині. Після цього з 14 по 20 серпня турецько-татарська армія штурмувала російсько-український табір, але потім відступила до Чигирина і, підірвавши залишки укріплень, 23 серпня відійшла до Бугу, а звідти – на Молдову. 27 серпня козацьке військо було розпущено по домівках.

Чигиринські походи були однією з найбільших і найкривавіших військових кампаній доби Руїни, в якій загинуло понад три тисячі лівобережних козаків. У Чернігівському полку загинуло двісті вісімдесят сім чоловік, поранено сто десять. Серед загиблих були п'ять сотників, зокрема сиберізький сотник І.Рашевський, седнівський К.Паришковський, киселівські Гирман та К.Бутович і понорницький В.Свириденко. Серед загиблих були "товариства старшого і меншого сто десять" козаків, а серед поранених згадувалися полковий осавул Д.Донець, менські сотник Федір та сотенний хорунжий І.Якимович.⁶

Але Османська імперія продовжувала наступ на Правобережну Україну. Прикриваючись іменем Ю. Хмельницького, турки нищили міста і села. Так, 4 вересня 1678 р. вони взяли і спалили Канів. Тому 5 вересня І.Самойлович повів війська з-під Переяслава на Правобережжя. Ю. Хмельницький залишився гетьманом на Правобережжі, а його загони регулярно здійснювали набіги на Лівобережжя, зокрема в січні 1679 р. У відповідь було здійснено ряд рейдів на Правобережжя. Очікувався широкомасштабний наступ турків, тому навесні 1679 р. довелося вживати термінових заходів щодо оборони Києва.⁷ Сюди, зокрема, рушили й козаки Чернігівського полку. Загалом російсько-українська армія, що стояла під Києвом на обох берегах Дніпра, мала у своєму складі понад 100 тис. вояків. Київ укріплювали всю весну і літо. Восени 1679 р. було завершено будівництво Ізюмської засічної лінії, що прикривала Слобідську Україну, будувались інші прикордонні укріплення. Дізнавшись про масштаби оборонних приготувань, турки і татари відмовились від походу на Київ. Наступні два роки пройшли у виснажливому прикордонному протистоянні. Так, у листопаді 1679 р. поширилися чутки про підготовку кримським ханом Мурад-Гіреєм великого зимового походу на Лівобережжя, отож гетьман тримав військо, у тому числі й Чернігівський полк, у повній бойовій готовності. Турецько-татарській армії так і не вдалося здійснити задуманий похід на Лівобережжя, а локальні напади впродовж 1679-1680 рр. були відбиті. 3 січня 1681 р. було підписано мирну угоду між Росією і Туреччиною на 20 років, що на деякий час розрядило ситуацію у Причорномор'ї.⁸

Але невдовзі чернігівські козаки взяли активну участь у Кримських походах. Перший Кримський похід відбувся в 1687 р. Гетьман І.Самойлович, хоча і ставився до цього походу критично, ранньої весни мобілізував не тільки козаків, але і добровольців, яких додатково записував до козацького стану. На чолі російсько-українського війська постав князь В.Голіцин. У квітні 1687 р. московське військо рушило з Охтирки та Сум. 2 червня на р.Орелі до нього приєдналося 50-тисячне українське військо на чолі з гетьманом І.Самойловичем.⁹ 150-тисячне російсько-українське військо 13 червня перейшло Конку і рушило до р.Карачокрак. Однак уже в середині червня стало зрозуміло, що похід через безводний випалений татарами степ у спеку приречений на невдачу. Було вирішено відступати, але, щоб приховати відступ від татар, послали два корпуси – московський і козацький – для наступу на турецькі нижньодніпровські фортеці Кизикермен і Таванськ. До складу останнього входили п'ять полків, у тому числі й Чернігівський на чолі з Г.Самойловичем.¹⁰ Він мав вийти до Кам'яного Затону і разом із запорожцями вдарити по згаданих фортецях. Під командуванням наказного гетьмана чернігівського полковника Г.Самойловича цей загін завдав поразки гарнізону Кизикермена в урочищі Каратібень. Але це був лише локальний успіх, адже 17 червня після військової ради В.Голіцин наказав відступати. Головні сили рушили назад до р.Самари, а сорокатисячний загін на чолі з чернігівським полковником Г.Самойловичем й окольничим Л.Неплюєвим був відраджений до Запоріжжя «для промислу над городками (турецькими) сухим и водным путем».¹¹

Гетьман І.Мазепа прийшов до влади у розпал цього військового протистояння. 1688 р. минув у прикордонних сутичках з татарами. Козаки здебільшого займались

обороною кордонів, але їх окремі підрозділи робили вилазки до Очакова у вересні-жовтні того ж таки року. Готувався новий похід на Крим, і з цією метою у лютому-серпні 1688 р. у гирлі р.Самари було споруджено Новобогородицьку фортецю.

У 1689 р. відбувся другий Кримський похід. 17 березня князь В.Голіцин рушив в Україну. Гетьман І.Мазепа у середині березня зібрав військо у Батурині й 17 березня виступив під Ромни, де призначив зустріч усіх козацьких полків, у тому числі й Чернігівського на чолі з Я.Лизогубом, а звітти вирушив на з'єднання з армією В.Голіцина.¹² 20 квітня 1689 р. на р.Самарі російські та українські війська об'єдналися у 150-тисячну армію, яка 24 квітня рушила на Перекоп. 11 травня армія дійшла до р. Каїрки, а 14 травня увійшла в Зелену Долину. 15-17 травня на Кизикерменській дорозі відбувались бої з татарами, які зрештою відійшли до Перекопа. Туди ж 20 травня підійшло й російсько-українське військо. Однак там знову стало ясно, що Крим захопити неможливо, тому В.Голіцин провів переговори з ханом і 21 травня 1689 р. відступив. З 20 червня по 18 липня тривало будівництво Новосергіївської фортеці в урочищі Сорок Байраків на р. Самарі, а потім козацькі війська розійшлися по домівках.

Протягом наступних років напруга у відносинах з Кримським ханством не спадала, і чернігівські козаки брали участь в охороні кордону. Чернігівський полковник Я.Лизогуб особисто відповідав за ділянку кордону від Києва до Ірклієва. Окремі козацькі підрозділи, періодично змінюючи один одного, несли сторожову службу на Дніпрі. У випадку небезпеки вони попереджали військове командування і місцеве населення. На прикордонних територіях збройні сутички фактично не припинялись. У січні-лютому 1692 р. відбувся ряд боїв з татарами. Зокрема, 22 січня Білгородська орда напала на Немирів та Сороку. Проти неї виступив І.Мазепа, який став табором у с. Барішівці під Переяславом, звідки він посилав загоны проти татар, і лише у березні повернувся додому.

Навесні-влітку 1692 р. чернігівські козаки несли дозорно-сторожову варту по лінії Київ – Бориспіль – Воронків – Ліплява – Золотоноша – Кропивна – Іркліїв – Вереміївка – Жовнин – Чигирин – Діброва – Кременчук – Переволочна – Царичанка – Нехвороща.¹³ У червні 1692-1693 рр. частина сотень Чернігівського полку брала участь у поході проти кримських татар з Петриком.¹⁴ Восени 1694 р. І.Мазепа направив 20-тисячне козацьке військо на пониззя Дністра на Білгородську (Буджацьку) орду. Наказним гетьманом війська, до якого входило кілька полків, він призначив чернігівського полковника Я.Лизогуба. У жовтні козаки здобули татарське укріплення Ганкушлі понад Дністром, попалили татарські села, захопили Буджак і повернулися назад.¹⁵ Взимку 1694-1695 рр. козаки Я.Лизогуба стояли на лінії Вереміївка-Переяслав.

Протягом 1695-1698 рр. царський уряд здійснив значні військові акції проти Туреччини та Криму у напрямку на Азов та Очаків. Головною їх метою було роз'єднання турецько-татарських сил і завоювання виходу до Азовського і Чорного морів. Були здійснені два Азовські й три Дніпровські походи. Метою першого Дніпровського походу було захоплення нижньодніпровських фортець, другого – оборона і зміцнення Кизикермена і Таванська, третього – розвідка ситуації в степах та зміцнення укріплень. Практично в усіх згаданих військових кампаніях брали участь козаки Чернігівського полку.

Навесні 1695 р. розпочалася підготовка до першого Дніпровського походу. У травні командуючий російськими військами Б.Шереметьєв прибув на р. Коломак. 17 травня насупроти йому виступив І.Мазепа. Зустріч обох корпусів було призначено на р. Омельничці. Б. Шереметьєв прибув туди 2 липня, а І.Мазепа – 3 липня. 11 липня об'єднане російсько-українське військо вирушило на Кизикермен. Частину війська під керівництвом чернігівського полковника Я.Лизогуба відправили Дніпром до Січі з тим, щоб, об'єднавшись із запорожцями, вони рухались на Кизикермен і Таванськ. Кілька днів велися підготовчі роботи до

штурму Кизикермена – були насипані земляні вали, на які поставили гармати. Потім протягом п'яти днів, починаючи з 25 липня, вівся практично безперервний артилерійський обстріл. У цей час Чернігівський та Київський полки й запорожці оточили сусідню з Кизикерменом Таванську фортецю, що позбавило обложених можливості отримати допомогу та відрізало шлях до відступу. 30 липня розпочався штурм Кизикермена, і до вечора фортеця здалась.¹⁶ Через два дні капітулювала й Таванська фортеця.

Проте татари продовжували нападати на українські землі. Так, на початку січня 1696 р. вони напали на села і хутори понад Оріллю. У відповідь І.Мазепа наказав війську виступити для відсічі ворогу, а сам дійшов до Рашівки, де 1 лютого дізнався про відступ татар за Дніпро та Ворсклу. Розпочалася підготовка до військової кампанії 1696 р., яка мала здійснюватись у двох напрямках – азовському та очаківському.

Похід на Азов у 1696 р., що розпочався 24 квітня, став однією з найбільших військових кампаній за участю Чернігівського козацького полку. На чолі козацького корпусу у складі російсько-українського війська був наказний гетьман чернігівський полковник Я.Лизогуб. Водночас гетьман І.Мазепа з кількома полками, у тому числі частиною чернігівських козаків, прикривав Крим, щоб хан з ордою не напав на російсько-українські сили з тилу. Крім чернігівських козаків, під командуванням Я.Лизогуба були також Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, компанійський і сердюцький полки загальною чисельністю до 15 тисяч чоловік.¹⁷ Військо рухалось у напрямі Батурин – Охтирка – Валуйки – Черкаськ – Азов і прибуло до місця призначення 17 червня 1696 р. Табір розташувався на лівому березі Дону. Прибувши під Азов, війська взяли його в облогу і почали готуватися до штурму. Козакам довелось також відбивати напади татар, які намагалися прорвати кільце оточення. Особливо активну участь у бойових діях взяла козацька і компанійська кіннота, яка, починаючи з 18 червня, щоденно зривала спроби татар прорватися до міста з боку р. Кагальник.¹⁸ Також було відбито напади турецько-татарського війська з боку степу 24 червня, 30 червня, з 2 по 8 липня, 13 липня. Козаки Чернігівського полку брали активну участь і у відсічі вилазкам турецького гарнізону з обложеного Азова.¹⁹

Вирішальну роль у взятті фортеці відіграли українські козаки під проводом Я. Лизогуба. Російські урядовці, які відповідали за постачання під Азов продовольства, значну його частину розікрали, відтак в українських і російських полках почався голод. Голодні козаки, залучені до земляних робіт, вирішили здобувати Азов і, незважаючи на те, що московське командування не планувало наступу, здійснили успішну атаку.²⁰ З метою підготовки до штурму Азова з 23 червня по 15 липня було насипано земляний вал, який значною мірою вирішив долю походу, споруджено потужний табір, укріплений артилерією. З 14 по 16 липня з цього валу вівся обстріл Азова, внаслідок якого вдалося зруйнувати один з бастіонів фортеці. 17 липня, відбивши атаку татарської кінноти зі степу і вилазку турецького гарнізону з Азова, війська розпочали штурм фортеці. 19 липня азовський гарнізон капітулював.²¹ Після перемоги чернігівські козаки з 20 по 29 липня брали участь у відбудові фортеці, а 31 липня рушили додому. Незважаючи на запеклу боротьбу під Азовом, втрати чернігівських козаків у цьому поході були порівняно незначними – загинуло 26 і було поранено 25 козаків, 4 потрапили в полон.²²

Водночас готувався і похід на Очаків, здійснювались заходи оборонного характеру. Вибрані козаки Чернігівського полку відбували сторожову службу на Дніпрі від Кременчука до Києва. Частина з них плавала Дніпром й слідувала за південними степами, брала участь у складі козацьких роз'їздів для розвідки в степах. Наприкінці травня 1697 р. розпочався новий похід російсько-українського війська на пониззя Дніпра – другий Дніпровський похід. Тепер метою було взяття

Очакова – головної турецької фортеці на Дніпрі. У ньому чернігівські козаки також взяли активну участь. Козацьке військо вів особисто гетьман І.Мазепа, його правою рукою був Я. Лизогуб. На початку літа війська переправились через Дніпро і дійшли до порогів. 6 липня 1697 р. спільна російсько-українська армія була вже поблизу Кодака. Після цього було форсовано Дніпро через Чернечий перевіз, і військо рушило правим берегом Дніпра до Вольного порога. Прибувши туди 16 липня, російсько-українські війська почали очікувати прибуття турецького флоту і готуватися до річкового походу. Коли стало відомо, що турецько-татарські війська зайняли Ісламкерен і ведуть вогонь по Мубеуреккермену, було прийняте рішення вислати військо у складі 3200 козаків з різних полків на чолі з чернігівським полковником Я.Лизогубом Дніпром для допомоги обложеному турками гарнізону Таванської фортеці. 22 липня вони прибули на Січ і дізнались, що кошовий отаман Г.Яковенко з козаками вже поплив під Таванськ. Військо Я.Лизогуба рушило суходолом туди ж і 25 липня прибуло до Кизикермена, де й зустріло запорожців. Татари, побачивши прихід великого війська, залишили Ісламкерен і відступили у степ. Було прийнято рішення зміцнити фортеці та спостерігати за діями ворога. 29-31 липня у регіон прибували значні турецько-татарські сили. Чернігівський полк у складі армії І.Мазепи перебував поблизу Таванська. 2 серпня турецько-татарські війська почали атакувати Таванськ і Кизикермен. Не припиняючи боїв, 15 серпня козаки і російські солдати завершили фортифікацію Таванська і Кизикермена. Я.Долгоруков та І.Мазепа вирішили збільшити залогу і в ніч з 19 на 20 серпня з основним військом повернули на Січ. З 20 серпня турецько-татарські війська постійно штурмували згадані фортеці протягом двох місяців, але безрезультатно. Другий Дніпровський похід закінчився у жовтні 1697 р. Оскільки турки задіяли значні сили, ця військова кампанія перетворилась в оборонну – за збереження Кизикермена і Таванська.

У травні 1698 р. розпочався третій Дніпровський похід. 29 травня І.Мазепа з військом, до складу якого входили й козаки Чернігівського полку, прибув на Коломак і, об'єднавшись з російським військом, рушив через р. Самару та Кінські Води до Перекопа й став біля Ісламкермена. Було вирішено зміцнити Таванськ та Кизикермен і надіслати 10-тисячний загін до Очакова, але, провівши розвідку, військо повернуло назад. Після наступу турецько-татарських військ козацькі полки відійшли на правий берег Дніпра і, форсувавши ріку 31 липня біля Кодака та залишивши у фортецях залоги і припаси, повернулися додому.

У 1710-1713 рр. Чернігівський полк на чолі з П.Полуботком також брав участь у російсько-турецькій війні, під час якої йому було доручено охорону кордону вздовж Дніпра. Зокрема, у 1713 р. козаки стояли під Києвом і насипали вал, почавши від «Московського городу» повз Либідь до Подолу.²³

Чергова війна Росії з Туреччиною тривала у 1735-1739 рр. Слід зазначити, що тоді управління козацькою державою здійснювало так зване «Правління гетьманського уряду». Коли восени 1735 р. російське командування вирішило організувати похід у межі Кримського ханства, у складі армії під командуванням київського генерал-губернатора та начальника Української укріпленої лінії генерал-лейтенанта М.Леонтьєва перебували й лівобережні козацькі полки. 1 жовтня 1735 р. армія виступила від р.Оріль у напрямі на Крим, а 12 жовтня того ж таки року підійшла до Перекопа. Але несподівані сильні морози, падіж коней від нестачі фуражу завадили успішному походу, і 16 жовтня біля урочища Гірки Води М. Леонтьєв зібрав військову раду, на якій було вирішено повертатися в Україну.²⁴ Наприкінці 1735 р. російський уряд розпочав підготовку до широкомасштабних дій у Приазов'ї. Передбачалось нанесення ударів по Азову, який знову опинився в руках турків, і Криму. 12 квітня 1736 р. Росія оголосила війну Туреччині. Козацькі полки, в тому числі й Чернігівський, увійшли до складу Дніпровської армії. 17 травня 1736 р. російська армія підійшла до Перекопа. Козацькі полки за наказом

фельдмаршала Б.Мініха мали залишатися у резерві. 20 травня вони відтіснили татарську кінноту від Перекопа, а 22 травня росіяни захопили фортецю Ор-Капи, в якій було розміщено 1000 лівобережних козаків. 25 травня російська армія рушила вглиб Кримського півострова, але через спеку, брак їжі й води просуvalася дуже повільно. Татари підпалили степ і постійно непокоїли локальними нападами. 16 червня 1736 р. армія Б.Мініха підійшла до Бахчисарая. Кримський хан відійшов у гори. Але, зруйнувавши Бахчисарай та Султансарай і втративши від хвороб і нестачі води більше третини війська, російська армія повернула назад. У серпні 1736 р. лівобережні козаки розійшлися по домівках. Проте у січні-лютому 1737 р. татари здійснили набіги на Лівобережжя. Українська укріплена лінія не була для них серйозною перешкодою. Для продовження боротьби з турецько-татарськими військами було сформовано дві армії. До складу армії під командуванням фельдмаршала П.Лассі входило 9000 лівобережних козаків. 30 червня 1737 р. російська армія підійшла до Очакова, і 2 липня його було взято штурмом. Успішно тривали військові дії й на морі: у 1736 р. було проведено Кінбурнську, а у 1737 р. – Очаківську кампанії, під час яких козаки на човнах контролювали водний простір навколо фортець.²⁵ Потім армія рушила на Бендери, але татари підпалили степ, і, залишившись без корму для коней, Б.Мініх повернув армію в Україну. Згідно з наказом Б.Мініха командування Української укріпленої лінії у лютому 1738 р. з метою проведення розвідувальних дій у степ постійно відправлялись партії козаків. Взимку 1738-1739 рр. лівобережні козацькі полки, в тому числі і Чернігівський, перебували в Усть-Самарську під орудою Б.Мініха для розвідувальної служби.²⁶ Загалом у 1738 р. у російській армії було задіяно 1627 козаків Чернігівського полку. З них 859 входило до складу армії Б.Мініха, 159 знаходилось у фортеці Азов і 609 – на Українській оборонній лінії. Слід відзначити, що того ж таки року Чернігівський полк мав ще додатково вислати 110 козаків, причому у зв'язку з цим Генеральна військова канцелярія навіть дозволила у випадку відсутності такої кількості козаків спорядити у похід посполитих.²⁷ У 1739 р. Чернігівський полк виставив 1738 козаків – 800 до армії Б.Мініха і 938 для охорони кордонів. Загалом протягом війни 1735-1739 рр. було задіяно 12179 чернігівських козаків.²⁸ Козаки Чернігівського полку не завжди особисто брали участь у походах: у XVIII ст. набула поширення практика відправляти замість себе родичів або наймитів. Так, згідно з відомостями Чернігівської полкової канцелярії “О казаках выборных, кои вместо себя братьев, свойственников, наймитов и детей отправили...з сотенных ведомостей сочинённой августа 26 дня 1737 года“ 18 виборних козаків полку (8 з них – з Городнянської сотні) замість себе у військовий похід відправили інших осіб.²⁹ За російсько-турецької війни 1735-1739 рр. козаки-піхотинці у кількості 1000-2000 чоловік як окреме формування щороку споряджались до театру воєнних дій у складі армії під командуванням П.Лассі. Крім того, з кожним кінним полком вирушав і загін піхотинців, які працювали на спорудженні тимчасових земляних укріплень, обслуговували обоз і гарматний парк.³⁰ У 1739 році армія П.Лассі здійснила похід у Крим, а армія Б.Мініха – на Хотин. У цих кампаніях брали участь і козаки Чернігівського полку.

Війна з Туреччиною 1768-1774 рр. була для Російської імперії набагато успішнішою, ніж попередня. У цей час управління Гетьманщиною здійснювала Малоросійська колегія на чолі з П.Румянцевим.³¹ Під час війни у складі російської армії успішно діяли козацькі полки з Лівобережної України, у тому числі й Чернігівський на чолі з полковником П.Милорадовичем. Значною мірою успіхи російської армії були пов'язані з діяльністю П.Румянцева, який у 1769 р. керував Другою армією, а потім замінив В.Голіцина на посаді командуючого Першої армії. Російська армія здобула переконливі перемоги в урочищі Ряба Могила 17 червня 1770 р. та біля р. Ларга 7 липня того ж таки року.³² Турки і татари відійшли в бік Рені, Ізмаїла та Кілії. Головні сили турецької армії були розбиті 21 липня 1770 р.

біля озера Кагул, після чого було зайнято територію Бессарабії. Після Кагульської битви П.Румянцев повів частину війська до Дунаю. Загін князя М.Репніна 23 липня вирушив з села Більбоке на березі Кагульського озера і 26 липня підійшов до Ізмаїла. Було розбито турецьке військо, що стояло біля фортеці, розпочався штурм, і після зустрічі з російськими парламентарями гарнізон Ізмаїла капітулював. 5 серпня 1770 р. цей загін, залишивши в Ізмаїлі частину війська, вирушив на Кілію. Прибувши під стіни міста 10 серпня, загін М.Репніна почав штурм, і 21 серпня Кілія капітулювала.³³ Після її взяття М.Репнін виділив загін на чолі з бригадиром Й.Інгельстромом для оволодіння Очаковом. 16 вересня загін дійшов до Акермана. Після тривалої осади та звістки про падіння Бендер і підхід до Й. Інгельстрома підкріплень, 27 вересня 1770 р. Акерман капітулював. Таким чином, уся територія між Дунаєм і Прутом була завойована російською армією.

Друга російська армія під командуванням генерал-аншефа графа П.Паніна 15 вересня 1770 р. здобула Бендери, а потім під командуванням генерал-аншефа князя В.Долгорукого за участю козаків, у тому числі й чернігівських, оволоділа Кримом. Армія П.Румянцева успішно діяла за Дунаєм, за що він і одержав титул Задунайський.

Таким чином, у останній третині XVII-XVIII ст. Чернігівський полк брав безпосередню участь у війнах Росії з Туреччиною і Кримом й зарекомендував себе як цілком боєздатна військова одиниця. Проте у 1782 р. у зв'язку з остаточною ліквідацією політичної автономії Гетьманщини Чернігівський полк як складова українського козацького війська був ліквідований.

Джерела та література:

1. Козацькі ватажки та гетьмани України. – Львів, 1991 – С. 95.
2. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 232.
3. Павленко С. Оточення І.Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004 – С.92.
4. Заруба В.М. Назв. праця. – С. 259.
5. Хроніка Павла Полуботка / підготовка до друку, передмова і примітки О. Коваленка // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6. – С. 107.
6. Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 127 – 130.
7. Хроніка Павла Полуботка... – С. 107.
8. Літопис С. Величка. – К., 1990. – Т.1.- С.241,274; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.2. – С. 99; История Украинской ССР. – К., 1982. – Т.3. – С. 101,105.
9. О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – С. 71.
10. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.2. – С. 99.
11. О. Оглоблин. Назв. праця – С. 72.
12. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. I. Лизогубы. – Киевская старина. – 1882 – Т.1. – С. 109.
13. Заруба В.М. Назв. праця – С. 373.
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1991. – С. 166, 168.
15. О. Оглоблин. Назв. праця. – С. 91.
16. Хроніка Павла Полуботка... – С. 107.
17. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... – С. 166, 168.
18. Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т.1. – С. 514.
19. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в 18 веке. – СПб., 1819. – Т.1. – Ч.1. – С. 262.
20. Павленко С. Назв. праця. – К., 2004. – С. 93.
21. Літопис Самовидця. – К., 1971.– С. 157.
22. Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в Азово-Дніпровських походах 1695-1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т.4. – С. 179.
23. Хроніка Павла Полуботка...– С. 108; История Украинской ССР. – К., 1982. – Т.3. – С. 113-114, 118, 368,394.
24. Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. – Запоріжжя, 2002. – С. 26.
25. Якубова Т.А. Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-

турецькому протистоянні 18 століття: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2006. – С. 10.

26. Шпитальов Г.Г. Назв. праця – С. 37.

27. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія. – Оп.2. – Спр. 31. – Арк. 4.

28. Романовський В. Війна 1735-1739 років та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України - К., 1932. – С. 37.

29. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969. – С. 31, 50 – 51.

30. Там само. – С. 51.

31. Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в період русско-турецкой войны 1768-1774 гг. – М., 1951 – С. 62 – 63.

32. Т.Г. Гончарук. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн у 18 ст. – Одеса, 2002. – С. 12.

33. Там само. – С. 22.

